

Boekbesprekingen

Christopher G.A. Bryant, Henk A. Becker (red.), What has sociology achieved? Macmillan, Londen, 270 p.

Dit is in menig opzicht een bijzonder boek. Ten tijde van voortgaande specialisatie van alle wetenschappen, nadat de sociologie van een modieus vak tot een voetveeg is geworden niet slechts voor mediabonzen maar ook van haar eigen coryfeeën, zal menigeen gretig naar een boek met deze titel grijpen.

Persoonlijk zou ik hem dit niet willen ontraden. Het boek bevat bijdragen van twaalf schrijvers verbonden aan twaalf universiteiten, waarvan de meesten door professor Becker waren uitgenodigd voor een symposium in Noordwijk, eind 1987. Merkwaardig genoeg is Engeland, waar door toedoen van historici en filosofen sociologen zolang uit Oxford en Cambridge werden geweerd, thans oververtegenwoordigd: zes Engelsen (voornamelijk afkomstig van de jongere universiteiten) staan hier tegenover drie Nederlanders, en voorts telkens één kenner van de sociologie in de V.S., Frankrijk en Duitsland.

Inhoudelijk is het boek in twee delen gesplitst: in het eerste tracht men de vorderingen op het gebied van theorie en dat van methodologie weer te geven, het tweede is meer regionaal gericht en vat de voortgang in de vijf onderscheiden landen samen.

De behandeling van de vooruitgang op het gebied van theorievorming heeft enige roet in deze systematiek gegoooid. Tegenover één informatief hoofdstuk over methodologie treffen we hier

vier hoofdstukken aan die de vooruitgang van sociologische theorie zouden peilen. In overeenstemming met de zowel in Nederland als in het Verenigde Koninkrijk overheersende paradigmatische gespletenheid vinden we hier bijdragen van Henk A. Becker over de analytische sociologie, van Stephen Mennel over de historische, van Robin Williams omtrent de hermeneutische en fenomenologische (interpretatieve) traditie en van Bryant van hetgeen hij tegen het einde van zijn bijdrage tot de 'post-empiricist philosophy of science' rekent.

Becker wil de 'mainstream tradition' in de sociologie behandelen, denkers die zich onderscheidelijk positivisten, neo-positivisten, empirisch-analytisch sociologen en sinds medio jaren zeventig 'analytical sociologists' noemen. Deze richting moet vele van haar oorspronkelijke prestaties prijsgeven: algemene wetten (in de betekenis van Hempels 'covering laws') werden nauwelijks vastgesteld. Hetgeen we wel aantreffen zijn 'partial' and 'local laws' van Boudon, die deze termen onbewust uit de biologie zou hebben gehaald. Waar de algemene theorieën in stricto sensu ontbreken, is ook toepassing beperkt tot de partiële en plaatselijke domeinen. Wel is hier een vordering te zien in de eenheid van 'metaparadigma' van elke toegepaste wetenschap: deze tracht altijd de interventies bij te sturen gericht op de liquidatie en het lenigen van menselijk lijden of op het gebrek aan efficiëntie. 'Zuivere theorievorming' vertoont minder neiging tot integratie. Hier vindt de schrijver twee tendenzen domineren: de institutionele en de uti-

liteits-tradities, die naast elkaar blijven wedijveren.

Concrete voorbeelden van 'achievement' zoekt Becker op vier gebieden: 1. bevindingen van organisatie sociologie in industrie en in overheid; 2. het onderzoek naar sociale mobiliteit (zoals door de studie van Goldthorpe geëntameerd); 3. onderzoek naar de 'interventies' dat voornamelijk op Rogers' Diffusion of Innovations is gebaseerd; en 4. studie van de structurele veranderingen zoals rol-verandering en Blau-Schwartz' model van 'cross-cutting social circles'. De identificatie van 'achievement' wordt in de sociologie bemoeilijkt door de hoge mate van wanorde die in de sociale werkelijkheid heerst.

Er volgen dan drie hoofdstukken van de Britse sociologen, waarvan elk een andere theoretische invalshoek hanteert. Robin Williams, uit Durham, behandelt de fenomenologische stijl, een term, die hij aan Baldamus ontleent, al meent hij dat deze richting thans niet slechts een cognitieve stijl maar een vak met substantiële inhoud is geworden. Hij zet zich voornamelijk tegen het positivisme in de sociologie af, leunt op Wittgenstein, Schuetz en Winch en meent dat door de bijdragen van Giddens, Goffman en Garfinkel deze school een inhoudelijke bijdrage leverde tot onze kennis. Hij spreekt ook van 'interpretivisten'; dezen beseffen dat sociologie floreert ergens waar 'the blurring of boundaries between sociology and philosophy at a particular historical moment' plaatsvindt.

Stephen Mennell van de Exeter Universiteit, die zijn eigen bijdrage had geleverd door de ontwikkeling van de culinaire smaak in Engeland met die in Frankrijk te vergelijken, neemt het op voor de historische sociologie. Hij onderscheidt hier twee tendenzen: a. de sociologie van het verleden, voornamelijk vergelijkend van aard, zoals vertegenwoordigd door Braudel, Barrington Moore, Skocpol, en in Engeland ook Erikson, Davidoff, Burke en Darnton; hiernaast is er b. de sociologie van lange-afstand structurele processen: hiertoe rekent hij het werk van Elias, Abrams, Wallerstein, McNeil, van economisch-historici (en vele marxistische geleerden). Tegenover de kritiek van Poppers *The Poverty of Historicism* (1957) maakt hij een onderscheid

tussen de noodzakelijke en de voldoende voorwaarden van de sociale verandering: sociologen en historici slagen erin de eerste vast te stellen; zij kunnen laten zien dat een vroegere sociale organisatie (bijv. feudalisme) 'a necessary precursor' is geweest van een later patroon. Maar voorstellen kunnen zij niet, daar men niet weet welke additionele voorwaarden vervuld moesten worden. Zijn conclusie is bescheiden: geen rechtvaardiging op utilitaire gronden. Historische sociologen *mogen* hopen onze perceptie van de wereld te verbeteren – niets meer, en die verbetering gaat langzaam.

G.A. Bryant (Salford Universiteit), de co-redacteur, behandelt wat meer ambitieus de ontwikkeling van de sociologische theorie sinds 1950. Hij schenkt aandacht aan de vele publikaties (in Engeland!) die getuigen van herontdekking van de klassieken. Voorts meent hij een nieuwe convergentie, zo niet de synthese van strijdende scholen te vinden in de nieuw opduikende consensus onder de theoretici: zij zouden anti-fundamentalisten ('anti-foundationalists') zijn in de zin dat zij het realisme in de wetenschap ontkennen, meer linguïstisch dan kwantitatief georiënteerd zijn (Bryant spreekt van 'the linguistic turn') en de sociale wetenschap 'as moral inquiry' opvatten. Dit alles (mede gebaseerd op Habermas, Hesse, Alexander e.a.) mondt uit in een 'post-empiricist philosophy of social science'.

In contrast hiermee staat een overzicht van 'methodologische prestaties' door Peter Abell van de universiteit te Surrey. Deze constateert dat 'significant technical advances have been achieved by sociological methods over the last few decades'. Vooral op het gebied van kwantitatieve methoden, de verspreiding van het generaliseerde lineaire model bij causale en structurele analyse (Abel, van zijn Engels standpunt, ziet nog weinig gebruik van log-lineaire modellen en scaling, die hij echter vermeldt!) is grote vooruitgang geboekt. Hij ziet ook het tekort aan bevindingen, wetmatigheden. Heel gedurfd stelt hij echter: 'we are ill-served by our theoreticians.'

Het algemene gedeelte wordt afgesloten door Martin Bulmers (London School of Economics) verhandeling over de geslaagde toepassingen.

Hij meent dat de zelf-twijfel van sociologen voornamelijk berust op het eenzijdig kiezen van het 'engineering model' van toepassing, dat door het 'enlightenment model' dient te worden aangevuld. Enigszins de eenzijdigheid van zijn Brits standpunt beseffend meent hij succesvolle toepassing te zien a. op het gebied van de politieke sociologie (McKenzie, Benney, Goldthorpe, Heath e.a.); b. op dat van de educatieve sociologie (Halsey, Douglas, the Plowden Committee); c. bij de sociologie van de arbeidsmarkt (Taylor, Mann, Eldridge en Bulmer zelf); en d. bij de sociologie van 'mental illness' (Brown, Marsh). Terwijl de visie van sociologie als een 'engineering science' langzamerhand afsterft, komen er alternatieve visies in de plaats: 1. 'verdedigende rol' ('advocacy'), waarbij men het niet laat bij het publiceren van onderzoeksresultaten maar deze met een kritische actie begeleidt; 2. socioloog als adviseur of 'consultant'; 3. socioloog als 'verlichter' ('illuminator'), voorlichting gevend aan de samenleving; en, ten slotte, 4. socioloog als 'communicator', expert in hetgeen de Fransen *haute vulgarisation* noemen.

We zien er van af de inhoud van de meer specifieke tweede helft van het boek weer te geven. Het bevat een zeer summier overzicht van de Amerikaanse sociologie (de auteur ervan, N.C. Mullins, is tijdens het schrijven overleden), alweer een naar verhouding overtrokken beeld van de Engelse sociologie, het presenteren van 'the French paradox' (die deze recensent moeite had te vinden in het overigens zeer informatieve stuk van Pierre Bernoux), een voornamelijk op institutionele aspecten gericht overzicht van de Duitse sociologie van A. Weymann en dat van de Nederlandse door Laeyendecker. Als toetje komt er nog een interessante beschouwing over de 'strategies for future achievement' door Becker en Arts en de conclusie door beide redacteurs, alweer enigszins uit de proportie getrokken in de richting van de Britse sociologie.

En dit brengt mij tot enige kritische opmerkingen: de lezer die hongerde naar kennis omtrent de cumulatieve groei van sociologische kennis komt na het doornemen van zes à zeven Britse bijdragen enigszins bedrogen uit. De oorzaak vind ik in de slotwoorden, waarin Bryant duidelijk Becker heeft 'overruled': ... it could well be

that British sociology has come as near as any to getting the balance right between the different traditions of sociology. Open to both the empirical and statistical traditions of American sociology and the theoretical and philosophical traditions of European sociology, it has had the singular fortune to be a meeting point for the sociologies of the world'. Dit lijkt mij een wat ambitieuze, etnocentrische conclusie, niet wars van Brits insularisme. Van de pas benoemde docenten op de nieuw gestichte universiteiten koestert elk zijn eigen sociologie, beoefent niet zo zeer de wetenschap der sociologie, dan wel de filosofische bezinning over haar wezenlijke aard of axiologische consequenties. Iedere filosoof mag (en volgens sommige geleerden *dient te*) beginnen 'from scratch'. Wetenschappelijke arbeid legt minder nadruk op de originaliteit, mijdt neologismen, tracht cumulatief te werk te gaan. Want al die originele bijdragen zijn minder 'in balance' dan Bryant ons probeert te overtuigen. Hoe wil hij Beckers analytische traditie met eigen 'post-empiricisme' of Williams' aanval op het positivisme te verenigen? En hoe met Abels verwijt aan al die theoretici die zo weinig bijdragen tot concrete onderzoeken? Neen, wie de voortgang van sociologische kennis wil bijhouden, doet beter zich te abonneren op *Annual Review of Sociology*, waar periodiek de ontwikkeling van kennis op allerlei vakgebieden wordt aangegeven, in hetgeen vroeger hier 'speciale sociologieën' heette.

En toch zou ik de Nederlandse lezers het boek willen aanbevelen. In ons, aan filosofische bezinning nogal arm land, vormt het boek een ware uitdaging voor elke socioloog om zijn eigen standpunt te bepalen en te herzien. Door na te gaan hoe hij staat tegenover de dubbele hermeneutiek van Schuetz en Giddens, tegenover het methodologisch individualisme, de verhouding van kwaliteit tot kwantiteit, tegenover de sociologie als een spiegel der samenleving versus haar besturingsmechanisme, en talrijke andere hier behandelde problemen, zal hij beter beslagen ten ijs komen en zijn dagelijkse wetenschappelijke arbeid voortzetten.

I. Gadourek

Jon Clark, Celia Modgil en Sohan Modgil (red.). Anthony Giddens; Consensus and controversy, The Falmer Press, London, 1990, 352 p.

In 1986-87 publiceerden Modgil & Modgil een serie van vijf boeken over het werk van de toonaangevende psychologen Kohlberg, Eysenk, Chomsky, Jensen en Skinner. De serie bleek zo succesvol dat de uitgever te bewegen was tot een soortgelijke serie, maar nu met betrekking tot toonaangevende sociologen. De redactie kwam in de handen van Jon Clark. De keuze van de te behandelen sociologen viel op Bell, Dahrendorf, Giddens, Goldthorpe en Merton. Uiteindelijk zijn alleen de boeken met betrekking tot de laatste drie verwezenlijkt.

Deze korte introductie van het project waar de publikatie over het werk van Giddens een onderdeel van vormt is nodig om iets duidelijk te maken van de achtergrond van de formule die in het boek wordt gehanteerd. Die wijkt namelijk nogal af van wat gebruikelijk is. Anders dan in twee andere recent verschenen boeken over het werk van Giddens (zie Held & Thompson, 1989 en Bryant & Jary, 1991) heeft de redactie geprobeerd een alomvattend beeld te geven van de actuele discussies daaromtrent. Dit boek bevat dan ook meer dan louter een serie van kritische bijdragen, afgerond door de onvermijdelijke terugblik van het object van kritiek zelf. Verdeeld over negen thematisch onderscheiden secties gaan steeds één voor- en één tegenstander van Giddens' werk met elkaar in debat. Eerst presenteert de voorstander zijn visie, gevolgd door die van de tegenstanders, gevolgd door repliek en dupliek. Het voordeel van deze formule is duidelijk. De lezer hoeft zijn nieuwsgierigheid omtrent hoe de tegenpartij over de uitgeschreven standpunten oordeelt niet uit te stellen en krijgt in het bestek van zo'n 350 pagina's een welhaast totaal en in ieder geval 'spannend' overzicht van het argumentatieveld. Daarnaast heeft de redactie de auteurs zo ver gekregen om hun standpunten in relatief korte bijdragen van rond de tien pagina's te formuleren zodat over het algemeen de teksten ook 'to the point' en helder zijn.

De negen thema's die in dit boek worden onderscheiden vormen een adequate afspiegeling van de onderdelen van het werk van Giddens.

Een vijftal zijn van een meer formele aard en gaan in op aspecten van de structuratietheorie. Achtereenvolgens treden Ira J. Cohen en Arthur Stinchcombe met elkaar in het krijt over de ontologische status van de structuratietheorie. William Outhwaite en Margaret Archer discussiëren over de relatie tussen handelen en structuur. Giddens' evaluatie van het functionalisme komt aan de orde in het debat tussen Hans Joas en Jonathan H. Turner. Allan Pred en Gregor McLennan beschouwen de rol van tijd en ruimte in de structuratietheorie. En Hamish F. Dickie-Clark en Susan Hekman ruilen hun standpunten uit over Giddens' evaluatie van de hermeneutiek. De resterende vier thema's houden verband met de meer substantiële onderdelen van het werk van Giddens. Dennis Wrong en John Urry behandelen Giddens' klasse-analyse en Lewis A. Coser en Tom Bottomore zijn herbewerking van het historische materialisme. De door Giddens gehanteerde geschiedsopvatting komt aan bod in een discussie tussen Derek Gergory en Derek Sayer. Ten slotte handelen de bijdragen van Christopher Dandeker en John Breuilly over de rol van de natie-staat en het moderne wereld-systeem in het werk van Giddens. Het geheel wordt afgerond door een bijdrage van Giddens zelf die via een terugblik op het strijdperk probeert de agenda van het debat weer enigszins in overeenstemming te brengen met zijn eigen ideeën.

Het is zinloos te proberen om in dit bestek een overzicht te geven van wat in het boek aan de orde wordt gesteld. Daarvoor is het geheel te veel omvattend. Laat ik om een indruk te geven drie centrale thema's eruit lichten. Het boek opent direct met wat wellicht kan worden beschouwd als hetgeen de receptie van het werk van Giddens in hoge mate heeft bemoeilijkt: de status van Giddens' sociale theorie in haar verschillende onderdelen. Waar Arthur Stinchcombe kritiek heeft op het feit dat Giddens geen concrete theorie levert van institutionele verandering, probeert Ira J. Cohen Stinchcombe aan het verstand te brengen dat dat ook niet de bedoeling is. Daarin verschilt het project van Giddens in essentie van de traditie van de 'Grote Theorieën' (en gaat de gelijkschakeling van Giddens' project met die traditie ook volledig mank). Om het gevaar van reïficerende geschiedschrijving te

omzeilen, zoals aan te treffen in het moderniseringsleerstuk van het structureel-functionalisme, heeft Giddens een logische waterscheiding aangebracht tussen zijn project van de formulering van een ontologie van het sociale leven (de structuratietheorie) en zijn project van de analyse van de opkomst van de moderne maatschappij (de herbewerking van het project van het historische materialisme). Stinchcombe en velen met hem zijn nog steeds op zoek naar wat lange tijd is beschouwd als het wetenschappelijke project van de sociologie bij uitstek. Hij blijft hunkeren naar kennis van de 'Grote Mechanismen' werkzaam achter de maatschappelijke realiteit. Giddens bekritiseert niet zozeer het bestaan van 'mechanismen', alswel het feit dat sociologen die 'mechanismen' lange tijd hebben voorzien van een valse universele status. In de kern van de zaak hebben we altijd van doen met tijd-ruimtelijk specifieke, met contextgebonden processen. De aangelegde logische waterscheiding tussen sociale ontologie en historische analyse werkt ondertussen naar twee kanten. Enerzijds is het ontologische gedeelte van Giddens' project (zijn structuratietheorie, het samenstel van concepten als 'structuur', 'handelen', 'systeem') inderdaad bedoeld als ontologie en dus niet direct toe te passen in empirisch onderzoek. Die toepassing behoeft een substantiële vertaalslag, aangepast aan het onderwerp van onderzoek. Anderzijds mondt zijn evaluatie van het historische materialisme niet uit in een anderssoortige theorie van de grote historische veranderingen 'tout court'. Zowel de kritiek op het abstracte karakter van Giddens' structuratietheorie als Stinchcombe's kritiek op het ontbreken van een theorie van sociale verandering snijden dus beide geen hout en missen de essentie.

Het tweede thematische deel uit het boek raakt aan de kern van het inhoudelijke project van de structuratietheorie, de relatie tussen 'handelen' en 'structuur'. Hier treden William Outhwaite en Margaret Archer met elkaar in het strijdperk. Outhwaite benadrukt hoe het structuurbegrip in de structuratietheorie zijn handelingsexterne karakter heeft verloren. Structuren worden niet opgevat als de morfologische dimensie van het sociale leven. Ze krijgen slechts een virtueel bestaan toebedacht, als geheugensporen in de her-

sens van mensen, als in gesitueerde bezigheden te concretiseren handelingsregels. Archer ziet niets in de structuratietheorie. Giddens ontvlucht met zijn theorie het essentiële vraagstuk van de mate van determinering van het handelen. Daarvoor in de plaats prefereert Archer de idee van een diactische relatie tussen handelen en structuur. Daarin worden structuren opgevat als uit het handelen verrijzende, morfologische eigenschappen, die in een volgende handelingsequentie het handelen in meerdere of mindere mate conditioneren.

Wat hier aan de hand is, wordt duidelijk door Outhwaite gesignaleerd; het verschil van mening betreft enerzijds *wéér de status van de verschillende niveaus van theorievorming* (zie boven), anderzijds is er sprake van een verschil van opvatting over wat onder 'structuren' moet worden verstaan. Wat Archer aanduidt met 'structuur' wordt in Giddens' theorie aangeduid met het concept 'systeem'. Systemen worden inderdaad opgevat als sets van sociale relaties, wier factische of gegeven gedaante afhankelijk is van hun mate van institutionalisering, van hun verbreiding in tijd en ruimte. Maar ook systemen krijgen, zo blijkt uit Giddens' eigen bijdrage aan het einde van het boek, geen handelingsexterne causale kracht toebedacht. Elke causale verbinding, zo wordt benadrukt, werkt altijd via de motieven en redenen van de betrokkenen. De mate van institutionalisering van systeem-eigenschappen doet met andere woorden niets af aan het intentionele karakter van het handelen als zodanig. Mensen kunnen per slot van rekening ook nog altijd hun opties anders definiëren. Kortom: het soort van vraagstukken waar Archer aan refereert hoort niet thuis op het niveau van de sociale ontologie, maar op het niveau van de analyse van concrete sociale gebeurtenissen, te analyseren in een meer contextgebonden taal dan die van de sociale ontologie.

Tot de crux van Giddens' recente historiserende werk behoort zonder meer de analyse van de rol van de natie-staat en het moderne wereldsysteem in de vormgeving van de moderne maatschappij. Dat thema wordt in dit boek bediscussieerd door Christopher Dandeker en John Breuilly. Dandeker geeft een interessante samenvatting van Giddens' positie in deze. Eerdere

analyse van de hand van Giddens van de opkomst van ons soort van maatschappijtype vonden vooral plaats in de gedaante van een discussie met het marxistische leerstuk van het historische materialisme en het liberale leerstuk van de theorie van de industriële samenleving. Meer recent is dit project uitgebreid met de herbewerking van het neo-Machiavelliaanse leerstuk van de militaire en administratieve macht. Het soort van maatschappij waar wij in leven onderscheidt zich niet alleen van anderen (met name tribale en agrarische samenlevingen) door het bestaan van kapitalistische vormen van ondernemerschap en industriële vormen van productie, maar ook door de aanwezigheid van bureaucratische vormen van administratie en verstatelijke vormen van administratieve en militaire machtsuitoefening. Waar in de marxistische en liberale traditie de rol van de staat als het ware werd wegverklaard achter economische factoren, geeft Giddens de staat, in navolging van Weber, weer een eigenstandige plaats in de analyse van maatschappelijke ontwikkelingen. In het verlengde van de opvattingen van Wallerstein situeert Giddens vervolgens de moderne natie-staat in een wereld-omvattend netwerk van elkaar beconcurrerende natie-staten. De rol van geweld en militaire macht is daarin verre van uitgespeeld. Dat die rol uit het zicht van de 'main-stream' sociologie is verdwenen is mede te wijten aan het feit dat sociale evolutionisten en comparatieve sociologen natie-staten lange tijd hebben beschouwd als geïsoleerde maatschappijen, als zelfstandige entiteiten, in plaats van als natie-staten, gesitueerd in de context van een wereld-systeem van natie-staten.

Met die kritiek, zo geeft Breuilly ook toe, wordt nogal wat aangericht. Waarschijnlijk realiseren nog maar weinig sociologen zich wat de consequenties zijn van deze 'globaliserende' visie op de sociale werkelijkheid: 'for a sociologist to begin by giving up the concept of society is rather like an historian giving up the concept of the past: it seems to involve denying the existence of the very thing which it is the purpose of one's discipline to explore' (p. 272). Niettemin geeft Breuilly Giddens op dat punt gelijk. Problemen heeft hij als historicus vooral met het soort van historische verhandelingen dat Gid-

dens geeft (ze zijn van een louter 'narratief' karakter, er worden geen 'echte' causale verklaringen gegeven) en met de historische precisie van een reeks van concepten. Giddens laat in zijn typologiserende 'verklaringen' te weinig ruimte voor het contingente karakter van historische ontwikkelingen.

Het dilemma is duidelijk. De cirkel is rond. Enerzijds is er de socioloog Stinchcombe die vraagt om 'de theorie van institutionele veranderingen, anderzijds de historicus Breuilly die vraagt om een meer ruimte voor het contingente karakter van de geschiedenis. Giddens voldoet aan geen van beide normen. Tegen de historicus brengt hij in dat we generale historische typologieën ('tribale samenleving', 'natie-staat') nodig hebben om sociale ontwikkelingen te analyseren, tegen de socioloog dat het sociaal-ontologische begrippenapparaat ('handelen', 'structuur', 'instituten') open genoeg moet zijn om ruimte te laten voor historische contingentie, om niet te vervallen in de fouten van een te ver doorgevoerde teleologie of determinisme, van evolutionisme of functionalisme. In het verlengde van Abrams zouden we dan ook kunnen spreken van een historische sociologie (Abrams, 1982).

Uiteindelijk komt zo echter een belangrijk deel van de discussie over het werk van Giddens neer op de precieze status van zijn diverse theoretische concepten. In zijn conclusie gaat Giddens daar niet direct op in, hij heeft geen trek in epistemologische debatten. Anderzijds laat hij wel nogmaals zien hoe hij zijn structuratietheorie inzet in de constructie van een historische typologie van sociale ordes en hoe de relatie moet worden gezien tussen de structuratietheorie en sociaal onderzoek.

Al met al een boeiend boek. Weinig mensen zullen echter geïnteresseerd zijn in het gehele werk en het alleen naslaan op die gedeelten die meer direct aansluiten bij hun interesses. Wie echter de moed heeft om het in zijn geheel door te lezen, krijgt een aardige staalkaart voorgeschoteld van het huidige veld van debatten rondom de structuratietheorie.

H. Mommaas

- Abrams, P., *Historical Sociology*, Open Books, Somerset, 1982.
- Held, D. & John B. Thompson (ed.), *Social theory of modern societies. Anthony Giddens and his critics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Bryant, C.G.A. & D. Jary (ed.), *Giddens' theory of structuration. A critical appreciation*, Routledge, London, 1991.

P.J. van Strien en J.F.H. van Rappard (red.), *Grondvragen van de psychologie: een handboek, theorie en grondslagen*. Van Gorcum, Assen, 1990, 422 p.

Het boek *Grondvragen van de psychologie* is ontstaan uit een behoefte om op geavanceerd niveau het vak psychologie als geheel aan te bieden. De psychologie heeft een sterke differentiatie in allerlei specialismen doorgemaakt en de samenhang tussen de deelgebieden is steeds minder duidelijk geworden. Door verschillende psychologen wordt het geheel van de psychologie een 'science of many faces' genoemd of zelfs vergeleken met een ontplofende confettifabriek. De redacteurs Van Strien en Van Rappard willen graag dat er meer eenheid in de psychologie komt. Ze erkennen echter dat zo iets onbereikbaar is.

Van Strien en Van Rappard laten in het boek een aantal ordeningsprincipes terugkomen. Eén ervan heeft betrekking op de niveaus van structureren (mate van betekenisvariantie) waarop psychologische theorieën zich bewegen. Op hoog structureringsniveau is de koppeling tussen subject en omgeving vrij los: de mens wordt op dit niveau gezien als een bewust en zinvol handelend wezen. Men kan daarbij denken aan de functioneel-historische methode van Holzkamp. Op laag niveau worden gereduceerde vormen van gedrag onderzocht (bijvoorbeeld door het behaviorisme). Theorieën van hetzelfde niveau lenen zich gemakkelijker voor integratie dan theorieën van verschillend niveau. Integratie van de deelgebieden van de psychologie tot een soort algemene psychologie heeft dus grenzen en de grenzen worden verder bepaald door verschillen

in mensbeeld en verschillen in de historische en maatschappelijke context.

In *deel 1* van het boek komen klassieke vragen over de identiteit van de psychologie aan de orde. Van Strien beschrijft in het eerste hoofdstuk van deel 1 op een informatieve en didactische wijze het object van de psychologie. Hij grenst het vak af van andere wetenschappen en bespreekt de interne systematiek, de domeinvorming en domeinafbakening. De institutionele component en het maatschappelijk draagvlak van de psychologie komen bij de domeinvorming aan de orde. Verder gaat hij in op de zogenoemde 'kundes' en op interdisciplinariteit. Waar interdisciplinariteit wordt aangemoedigd, doet men er verstandig aan te streven naar institutioneel en theoretisch sterke disciplines. Van Rappard en Sanders bespreken de relatie tussen structureringsniveaus en psychologische theorieën. Van Olst gaat in op de mensbeelden in de psychologie met veel aandacht voor de handelingspsychologie, waarin de mens beschouwd wordt als een actief subject dat over zijn handelen nadenkt.

Deel 2 bevat tien hoofdstukken over de diverse deelterreinen. De auteurs van deze hoofdstukken volgen goed de bedoelingen van de redacteurs en bepalen zich tot de grondvragen. Dit deel bevat onder meer een kleine en leesbare inleiding in de psychonomie, een vrij uitgebreid stuk over het lichaam-zielprobleem en een vrij pittig maar begrijpelijk en niet-controversieel overzicht van de grondvragen uit de ontwikkelingspsychologie. Zeker de hoofdstukken over de ontwikkelingspsychologie, de persoonlijkheidspsychologie, de arbeids- en organisatiepsychologie en de cultuur- en godsdienstpsychologie sluiten goed aan bij de bedoelingen van de redactie. Het hoofdstuk over de persoonlijkheidspsychologie is helder en sober geschreven. Door de radicale uitwerking van de grondvragen leent het zich goed voor discussies tussen studenten en vooral tussen vakgenoten. Even leesbaar uitgewerkt en overzichtelijk is het hoofdstuk over de arbeids- en organisatiepsychologie.

In het boek is het sociaal constructionisme (Gergen) nadrukkelijk aanwezig. Empirisch-analytisch onderzoek speelt zich af binnen een

maatschappelijk kader en is dus historisch gebonden. Het hoofdstuk over de sociale psychologie bevat onder meer een uitwerking van het sociaal constructionisme.

In deel 2 vallen enkele zaken op. Er wordt relatief weinig aandacht besteed aan de klinische psychologie. Het hoofdstuk over de klinische psychologie bevat twee gedeelten die geen betrekking op elkaar hebben. Het eerste gedeelte gaat voornamelijk over het nature-nutureprobleem en veel minder over afwijkend gedrag zoals de ondertitel (biologie van afwijkend gedrag) suggereert. Het tweede gedeelte laat vooral zien dat onderzoek over de effectiviteit van therapieën moeizaam verloopt. In deel II valt verder op dat bij de behandeling van de onderwijspsychologie de handelingspsychologie prominent aanwezig is. Ook Shotter komt in het boek vaak terug. Shotter bestudeert de mens op het niveau van de persoon en daar is de psychologie een cultuurwetenschap. Doelgerichtheid en verantwoordelijkheid staan dan centraal. Het hoofdstuk over onderwijspsychologie geeft weinig aandacht aan het behaviorisme. Skinner komt in het hele boek vrijwel niet voor. Ten slotte valt in deel 2 op dat het informatieve hoofdstuk over sekse en gender zich vooral bepaalt tot het stellen van grondvragen. Het verband tussen het micro- en het macroniveau wordt alleen empirisch behandeld en de zes benaderingen over de relatie tussen de seksen worden, wellicht wegens plaatsgebrek, niet op elkaar betrokken. Aan de andere kant is het hoofdstuk zeer nuttig voor verdere studie.

In de inleiding bij *deel 3* wordt gesteld dat veel methodenkennis langzamerhand geïntegreerd is geraakt in de inhoudelijke stof, waardoor methoden en technieken in het curriculum wellicht een kleiner aandeel zullen krijgen. Een groot deel van het boek (een kwart) is gewijd aan de methodologie. Aandacht wordt besteed aan de hermeneutische methode en de empirisch-analytische wetenschap, artefacten in experimenteel onderzoek, kwalitatieve methoden en praktijkdenken en praktijkhandelen. Deze onderwerpen zijn systematisch en overzichtelijk uitgewerkt. In de hoofdstukken over modelvorming en over psychometrie komen de grondvragen van de psychologie slechts zijdelings en kort aan de orde.

Het laatste deel van het boek (*deel 4*) bevat drie leesbare hoofdstukken over de historische dimensie. Ook in dit deel worden de niveaus van structurering weer aan de orde gesteld. Verder wordt aandacht besteed aan de contextuele geschiedschrijving en eindigt het boek met een overzicht van de ontwikkeling en het belang van de historische psychologie.

Van Strien en Van Rappard hebben zich tot doel gesteld de lezer conceptuele elementen te geven waarmee dwarsverbanden kunnen worden gelegd. Aan de veelheid van psychologieën kan dan een zekere ordening worden gegeven. Het boek moet de lezer 'een overzicht in de diepte' geven. Met de lezer hebben de redacteurs de student en vooral de docent op het oog die graag nadenkt over het vak en die enige vraagtekens zet bij de haast om zich te specialiseren of om zo snel mogelijk een praktijkveld binnen te stappen. Het boek bevat veel stimulerend denk- en discussiemateriaal dat het beste in doctoraalwerkgroepen kan worden doorgenomen. De vraag is of er nog doctoraalwerkgroepen bestaan waarin het mogelijk is om de vraagstukken uit dit boek te behandelen en op elkaar te betrekken. Zijn die door de specialisaties niet verdwenen? En zijn er aan de universiteiten nog voldoende docenten verbonden die zich met deze vraagstukken (mogen of willen) bezighouden? Doorgaans worden slechts enkele hoofdstukken (waaronder het eigen) gekopieerd en verplicht gesteld. Behalve de auteurs (de gevestigden in hun vak met een gemiddelde leeftijd van ergens rond de 50) zullen er weinig jonge docenten zijn die kans zien om een groter deel van het boek aan de orde te stellen. Het boek is zonder meer een aanwinst voor wie kritisch kijkt naar de psychologie en voor degene die belangstelling heeft voor wat er in de andere deelgebieden van de psychologie gebeurt. Voor studenten en docenten is het een zorgvuldig opgezet en geredigeerd studieboek. Hopelijk verwerft het zich een plaats in het doctoraalonderwijs.

J. von Grumbkow

De positie van vrouwen aan de Nederlandse universiteiten is, in vergelijking met die van mannen, niet verbeterd; deze is recentelijk op allerlei niveaus zelfs verslechterd. Het tot nu toe gevoerde emancipatoire personeelsbeleid heeft slechts kunnen tegenhouden dat die positie nog verder is achteruitgegaan. Dit blijkt uit een zevental, in bovengenoemde bundel verzamelde, artikelen, die globaal in twee categorieën kunnen worden ingedeeld. In de ene categorie staan theorieën en hun verklaringen voor de achterstandspositie van vrouwen centraal. In de andere recente ontwikkelingen en situaties aan universiteiten en hun negatieve gevolgen voor de arbeidspositie van vrouwen aldaar. Tot de laatste categorie behoren de artikelen van Hawkins, Portegijs, Van de Zande en het artikel van Bock en Van den Berg.

Hawkins onderzocht de gevolgen van de bezuinigings- en reorganisatieprogramma's gedurende de jaren tachtig en de perceptie van de werksituatie door wetenschappers in een, als gevolg van deze operaties, stressvolle en onzekere periode. De betreffende operaties vonden plaats juist in een tijd dat vrouwen hun intrede deden in de universitaire wereld. De effecten ervan waren voor hen, als nieuwkomers, negatiever dan voor mannen, de gevestigden. Met name de vermindering van hoofddocentplaatsen in vergelijking met die van de vroegere hoofdmedewerkers, heeft een daling in rang van veel vrouwelijke wetenschappers tot gevolg gehad. Daarnaast kregen nog weinig wetenschappers een vaste aanstelling, met als gevolg dat vrouwen vooral op tijdelijke arbeidsplaatsen terechtkwamen. Vrouwen zouden een passievere houding ten opzichte van hun loopbaan hebben dan mannen, aldus Hawkins. Ze verrichten minder activiteiten die belangrijk zijn voor academisch succes. Ze slaagden er minder vaak in subsidies te verwerven en terecht te komen in de hogere bestuurlijke functies.

Dat de oververtegenwoordiging van vrouwen op de tijdelijke posities met de minste rechtzekerheid een tijdelijk effect zou zijn, is maar zeer

de vraag, zo blijkt uit een onderzoek van Portegijs. Binnen het segment van tijdelijke aanstellingen blijkt het verloop van vrouwelijke wetenschappers groter dan onder mannelijke. Niet doordat vrouwen voortijdig vertrekken, maar doordat tijdelijke contracten van vrouwen in mindere mate worden verlengd dan die van mannen. Daarnaast blijken vrouwen een minder grote kans te hebben op een vaste aanstelling (8,7% voor vrouwen tegenover 18,7% mannen). Dit verschil blijft, ook als het functieniveau constant wordt gehouden. Mannen weten hun positie dus beter te consolideren c.q. te verbeteren.

De uitstroom van vrouwen blijkt de laatste tijd groter dan de instroom.

De bezuinigingsmaatregelen (verlies van arbeidsplaatsen) leidden er onder andere toe dat steeds minder vrouwen hun loopbaan onderbreken ten gevolge van de geboorte van hun kind. Het aantal zwangerschapsverloven neemt toe, zo blijkt uit een onderzoek aan de Rijksuniversiteit Leiden van Van der Zande. In 1982-'83 stopte 40% van de vrouwen, in 1987-'88 nog maar 13%. Vervanging tijdens zwangerschapsverlof was in 1982-'83 echter beter geregeld dan in 1987-'88. De voortgang van het werk wordt veelal gezien als een verantwoordelijkheid van de betrokken vrouwen zelf en hun collega's, met wie veelal op informele wijze een regeling wordt getroffen.

De interne doorstroming van het niet-wetenschappelijk vrouwelijk personeel wordt bemoeilijkt door een sterke segmentatie, zowel verticaal als horizontaal, van de functiestructuur. Verticaal liggen de grenzen tussen het wetenschappelijk en het niet-wetenschappelijk personeel en tussen lager uitvoerend en hoger leidend personeel. Horizontaal blijken tussen afdelingen/diensten vaak onoverbrugbare kloven te bestaan. Onderzoek van Bock en Van den Berg aan de Katholieke Universiteit Nijmegen bevestigt eerdere onderzoeken binnen universiteiten waaruit blijkt dat vrouwen oververtegenwoordigd zijn in de lagere functieniveaus en in de administratieve functiecategorieën.

De artikelen van Noordenbos, Beekes en Van Doorne-Huiskes behandelen meer theoretische verklaringen voor de bestending van de achterstandspositie van vrouwen.

Van Doorne-Huiskes beschrijft in haar artikel een theoretisch model dat zij reeds eerder toetste in een onderzoek aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Centraal in het model staat de gedachte uit de keuzetheorie dat sociale verschijnselen kunnen worden verklaard uit keuzen die individuen maken. Mensen zouden streven naar een maximale realisatie van hun doelen en in principe dezelfde algemene doelen nastreven. Op een abstract niveau zijn deze doelen gelijk (welzijn en sociaal aanzien), in de praktijk van alledag echter gedragen mensen zich verschillend. Die verschillen kunnen worden teruggevoerd op verschillen in restricties waarmee mensen bij het afwegen van hun keuzen te maken hebben. Volgens Van Doorne-Huiskes zouden personeelsleden aan universiteiten streven naar positieverbetering, als zijnde instrumenteel voor meer inkomen (welzijn) en meer status (sociaal aanzien). Het streven naar positieverbetering (maximale doelrealisatie) vindt echter plaats in een context van sociale gegevenheden, die voor bepaalde (groepen van) mensen in meer of mindere mate restrictief zijn. De mate van restrictiviteit bepaalt welke kosten en baten een bepaalde keuze met zich meebrengt. Om nu de keuzen van (categorieën) van mensen en de daaruit voortvloeiende sociale verschijnselen te kunnen verklaren, is het van groot belang de relevante restricties te kennen, aldus Van Doorne-Huiskes. Zij gebruikt gangbare verklaringen, met name roltheoretische en organisatie-interne, vanwege hun nadere explicitering van restricties voor vrouwen. Aldus wordt een aantal structurele verklaringen voor de achterstand van vrouwen verbonden met theoretische noties van keuzetheorieën. Tezamen schragen de theorieën de centrale gedachte van het model, dat de achterstand van vrouwen in de academische wereld het collectieve resultaat is van individuele keuzen die onder restrictieve onstandigheden zijn gemaakt. Het komt erop neer dat de keuze voor een loopbaan aan de universiteit voor vrouwen 'duurder' is dan voor mannen, in financieel, emotioneel en fysiek opzicht. Die keuze moet goedkoper worden gemaakt door een beleid van positieve actie, aldus Van Doorne-Huiskes, omdat dit zich richt op kosten '(...) die structuren, regels, procedures, gewoonten en gebruiken met zich brengen'.

Van Doorne-Huiskes betreft ook de theorie van Moss Kanter in haar model. Deze theorie beschrijft een aantal restricties voor vrouwen binnen een grote organisatie. Moss Kanter constateert dat de getalsverhouding tussen mannen en vrouwen invloed heeft op de loopbaanmogelijkheden voor vrouwen. De aanwezigheid van vrouwen zou in een zeer kleine minderheid ongunstiger consequenties voor hun loopbaanmogelijkheden hebben dan in een grotere vrouwelijke minderheid. Buitenlandse onderzoeken spreken elkaar op dit punt tegen.

Noordenbos en Beekes toetsten eveneens deze theoretische noties van Moss Kanter. Ondanks de overeenstemming in vraagstelling, verschillen hun onderzoeksdesigns dusdanig dat de onderzoeksresultaten niet geheel vergelijkbaar zijn. Beekes toetst in zijn onderzoek tevens een met Moss Kanter's theorie in tegenspraak zijnde hypothese van Blalock, namelijk dat de kans op discriminatie juist toeneemt (en daarmee de kans op een toename van het verschil in sociale positie tussen minderheidsgroep en dominante groep), naarmate het aandeel van een minderheidsgroep toeneemt. Genoemde onderzoeken weerleggen Moss Kanter's hypothese. De resultaten ervan zijn in beide gevallen echter weinig eenduidig. Een duidelijke samenhang tussen de omvang van de minderheid en de mate van achterstand wordt noch in Noordenbos', noch in Beekes' onderzoek aangetroffen. Hoewel Blalock's hypothese niet voldoende bevestigd wordt, kan deze ook niet geheel verworpen worden.

De oplossingsstrategie voor een verbetering van de arbeidspositie van vrouwen, zal gekenmerkt moeten worden door een 'multi-factor' aanpak, terwijl beleidsmakers in hun streven naar een snelle effectuering van hun beleid veelal neigen tot 'single-factor' oplossingen, aldus Hicks en Noordenbos.

Zolang echter onderzoekers geen uitspraak (kunnen) doen over de mate waarin ieder der verklaringen van de achterstandspositie opgeld doet, noch over hun onderlinge samenhang, valt beleidsmakers niet alles te verwijten. Een modelmatige ordening van de verschillende factoren, waartoe Van Doorne-Huiskes een interessante aanzet geeft, biedt behalve theoretisch interessante gezichtspunten, de beste aankno-

pingspunten voor de gewenste brede aanpak. De bundel geeft de beleidsmaker, voor wie deze (mede) bedoeld is, een aardig inzicht in de complexiteit van de achterstandssituatie van vrouwen aan universiteiten en de noodzakelijkheid van een aanpak op lange termijn. Ook op korte termijn echter is een slagvaardig beleid nodig. Voor gedetailleerder onderzoek en advies hieromtrent, kan de beleidsmaker, evenals de geïnteresseerde onderzoeker echter beter terecht bij de reeds bestaande onderzoeksrapporten over het onderwerp in kwestie. In de artikelen wordt hieraan overigens ruimschoots verwezen.

Fokje Faber

D. Pinto, Interculturele communicatie. Driedstapenmethode voor het doeltreffend overbruggen en managen van cultuurverschillen; Houten/Antwerpen: Bohn Stafleu Van Loghum, 1990, 212 p.

De internationalisering van de samenleving werpt haar schaduwen vooruit in het hoger onderwijs. Geen docent zou het nog durven zijn studenten de maatschappij in te sturen zonder enige notie van het feit dat, wanneer men in andere landen en culturen A zegt, men niet altijd datgene bedoelt wat in Nederland gemeenlijk onder A wordt verstaan. Aandacht voor interculturele communicatie is in het onderwijs een 'must' geworden, en ik beschouw dit als een belangrijk winstpunt. Nu nog drie moderne talen verplicht terug in het vwo, en er gloort weer hoop voor de natie.

Een probleem bij het onderwijs in de interculturele communicatie is het gebrek aan goed bruikbare tekstboeken. Dit gold althans tot voor kort, want met het verschijnen van het boek van Pinto is dit gat in de markt aardig gevuld, zowel voor het hbo als voor het wo. Men moet dit boek zeker niet zien als een diepgravende theoretische analyse van culturen en cultuurverschillen, de sociale consequenties hiervan en de wijze waarop dit alles op individueel niveau wordt gepercipieerd. Het boek is bovenal bedoeld als een praktische handleiding om communicatie tussen personen met uiteenlopende culturele achtergrond

te vergemakkelijken. In het verwezenlijken van deze opzet acht ik de auteur geslaagd.

Na korte, voor de wetenschappelijk geïnteresseerde lezer misschien wat onbevredigende, inleidende beschouwingen over communicatie, cultuur en cultuurverschillen, stoot de auteur al snel door naar zijn doel. Het is hem te doen om het onderscheid tussen wat hij 'F-culturen' en 'G-culturen' heeft gedoopt. 'F' staat voor fijnmazig en 'G' voor grofmazig, en deze termen verwijzen naar de mate van detail waarmee in beide cultuurtypen normen en waarden worden gehanteerd. F-culturen bieden volgens Pinto minder ruimte voor afwijkend gedrag dan G-culturen. In F-culturen wordt meer waarde gehecht aan tradities en het individu dat zich 'goed' of 'normaal' wil gedragen, heeft minder keuzemogelijkheden dan in G-culturen (p. 38). Vervolgens werkt de auteur deze indeling uit aan de hand van verschillen in waardenoriëntaties op een groot aantal gebieden (schaamte en schuld, man-vrouwrelaties, perceptie van tijd, conflict-hantering, enz.).

In wat ik als het kernhoofdstuk van het boek beschouw, beschrijft Pinto vervolgens niet minder dan 44 cases, uit het leven gegrepen, waarin telkens sprake is van misverstand omdat elk der betrokkenen hetzelfde verschijnsel vanuit verschillende waardenstelsels interpreteert. Hij voorziet alle cases van commentaar en suggereert hoe het beter had gekund. Aardig is het laatste voorbeeld, waarin een misverstand wordt beschreven tussen minister-president Lubbers en zijn Chinese gastheren omdat men zich aan beide zijden aan de verwachtingen van de ander aanpast (p. 166).

In de laatste twee hoofdstukken ontwikkelt Pinto dan zijn zogenoemde driedstapenmethode, daarbij gedoseerd gebruik makend van theorieën uit de sociale psychologie, met name de sociale-attributietheorie. Misschien is de methode, die ik hier niet zal verraden om Pinto's markt niet te ondermijnen, wat simpeler dan men zou verwachten nadat hij zoveel overhoop heeft gehaald. Aan de andere kant ziet een ieder die in de dagelijkse praktijk zijn ogen de kost geeft, hoe vaak interculturele communicatie stuk loopt omdat men enkele simpele vuistregels niet in acht neemt.

Het boek van Pinto moet, als gezegd, zeker niet worden gezien als een onderzoeksrapport of een wetenschappelijke studie, maar vooral als een leerboek. Dit ontslaat de auteur natuurlijk niet van de plicht om zijn begrippen goed te bedenken en zuiver te hanteren. Op dit punt heb ik enkele kanttekeningen, in het bijzonder bij het cultuurbegrip. In zijn presentatie van F- en G-culturen reduceert Pinto 'cultuur' wel wat erg gemakkelijk tot een set van gedragsregels, zonder zich te bekommeren over mogelijke discrepanties tussen voorgeschreven regels en feitelijk gedrag. Het verkeersgedrag van zowel fietsers als automobilisten in Nederland biedt hiervan een enigszins afgesloten, maar daarom niet minder duidelijk voorbeeld. Veel buitenlandse bezoekers wagen zich hierom liever niet in het verkeer: zij kunnen de regels wel leren, maar begrijpen het gedrag nog steeds niet, laat staan dat zij het kunnen voorspellen.

Voorts kwam Pinto's tweedeling in F- en G-culturen mij in eerste instantie wel wat te karikaturaal voor. Alsof alle culturen van de wereld zich zo gemakkelijk in een, door Pinto nogal ver uitgewerkte, dichotomie laten onderbrengen. Natuurlijk, grote sociologen als Durkheim en Tönnies zijn hem voorgegaan in het maken van tweedelingen op macro-niveau, maar met het belangrijke verschil dat hun werk niet uitmondt in aanbevelingen voor concreet gedrag. Bovendien moest ik telkens de neiging onderdrukken om achter Pinto's ogenschijnlijk neutrale terminologie niet toch 'Marokkaans' (F-cultuur), respectievelijk 'Nederlands' (G-cultuur) te lezen, al ben ik mij overigens ervan bewust dat ook in dat geval deze beide culturen nog wel erg versimpeld zouden zijn weergegeven.

Gezien de achtergrond van de auteur ligt mijn neiging tot interpretatie van zijn begrippenpaar wel enigszins voor de hand, maar waarom zou men die achtergrond eigenlijk niet juist als een voordeel zien? Pinto kent uit persoonlijke ervaring zowel Marokko als Nederland bijzonder goed, en het zijn juist zulke mensen die de interculturele dialoog kunnen bevorderen.

Al met al is *Interculturele communicatie* een goed bruikbaar leerboek voor het hoger onderwijs en specifieke cursussen. De paradox van het boek is dat het enigszins rigide is in het aanbre-

ngen van relativeringen. Van studenten op dit niveau mag men verwachten dat zij hier doorheen zien.

H.B. Entzinger

A.P.J. Abrahamse, G.J. Driel en C. Ravenzwaaij, Statistiek. Een kennismaking met achtergronden en methoden. Van Gorcum, Assen. 3e druk, 1990, 238 p.

Statistiek is een toepassing van de wiskunde die in veel wetenschappen ruime aandacht krijgt: de gemaakte inductieve gevolgtrekkingen zijn uiteindelijk meestal statistische. Moesten studenten vroeger de statistiek uit Engelstalige boeken leren, tegenwoordig zijn er vele goede in het Nederlands geschreven inleidingen. Het voor veel studenten moeilijke vak statistiek wordt hierdoor beter toegankelijk. In deze bespreking wordt geprobeerd de voor eerstejaars studenten economie geschreven inleiding in de statistiek van Abrahamse cs. te plaatsen binnen de veelheid aan Nederlandstalige inleidingen. Hierbij is in het bijzonder gelet op de mogelijkheden van het boek voor eerstejaars studenten sociale wetenschappen. Over het nut van het boek binnen een economie-studie kan ik niet oordelen.

Binnen het scala van inleidingen in de statistiek bestaat veel overeenkomst in de onderwerpen die worden behandeld. Zo vinden we in alle boeken een gedeelte beschrijvende statistiek met een uitleg van kengetallen voor verdelingen, een inleiding op de theorie van de kansverdelingen en de meest gangbare toepassingen van kansverdelingen. Deze toepassingen worden dan geplaatst binnen de schattings- en toetsingtheorie. Het maakt hierbij niet uit of het boek geschreven is voor het hbo (zoals J. Buhrman e.a., *Statistiek voor het hbo*, 1988 of H. Anderson en J. Blankespoor, *Inleiding in de statistische analyse*, 1989), voor zowel het hbo en het universitaire onderwijs (A. Buijs, *Statistiek om mee te werken*, 1989 of E. Edens en R. Pijlgroms, *Statistiek voor het hoger onderwijs*, 1990), voor wetenschappen als sociologie en psychologie (B. Nijdam en H. van Buuren, *Statistiek voor de sociale wetenschappen*, 1988 of W. van den

Brink en P. Koele, *Statistiek*, 1987) en tot slot de categorie economische wetenschappen (B. Nijdam en H. van Buuren, *Statistiek voor economische wetenschappen*, 1989 en het hier te bespreken boek van Abrahamse). Als men de beginselen van de statistiek wil leren, kan men bij elk van de boeken terecht. Studenten die al een aantal keren een onvoldoende voor statistiek hebben gehaald, kunnen gemotiveerder raken door de basis van de statistiek een keer met een andere tekst te bestuderen. Als men bereid is onderdelen door te schuiven naar de doctoraalfase zijn alle hierboven genoemde boeken bruikbaar voor bijvoorbeeld de propedeuse sociologie. Bij gebruik van Abrahamse cs. blijven er dan wel veel onderdelen voor de doctoraalstudie liggen.

De inleidingen zijn elk voor een bepaalde doelgroep geschreven en verschillen daardoor op een aantal punten. Een punt van verschil vormen de uitgewerkte voorbeelden en opgaven. Alle proberen ze zo goed mogelijk aan te sluiten bij het vakgebied waarvoor ze bedoeld zijn. Voor studenten werkt dit motiverend. Een studiekeuze wordt meestal niet bepaald door de hulp-methode 'statistiek'. Het boek van Abrahamse cs. behoort overigens niet tot het meest inspirerende in het gebruik van aansprekende voorbeelden. Wel is er los een opgavenbundel 'Juist/onjuist' verkrijgbaar. Zonder de opgavenbundel is het boek minder geschikt als cursusboek. In veel van de andere hierboven genoemde boeken zijn zowel de opgaven als de uitwerkingen verwerkt.

Elke discipline kent eigen toepassingsferen. Zo ook de economie. Kenmerkend voor economisch getinte inleidingen in de statistiek (zoals deze) is de aandacht voor indexcijfers en tijdreeksen. Daarnaast wordt (mede onder invloed van de econometrie) aan de regressie-analyse wat meer ruimte toebedeeld. De inductieve statistiek wordt daarentegen minder zwaar aangezet. Ook wordt aan de analyse van samenhangen tussen variabelen met een laag meetniveau (uiteraard) weinig aandacht besteed. Omdat veel van de studenten sociale wetenschappen uiteindelijk in beleidsfuncties hun werk vinden, zou ook in de voor hen bedoelde inleidingen in de statistiek aandacht voor index-cijfers en tijdreeksen niet misstaan. Zo zouden de tijdreeksen

die het Sociaal en Cultureel Planbureau genereert of reeksen uit andere (administratieve) data-bestanden, door studenten sociale wetenschappen beter bestudeerd kunnen worden, als hieraan reeds in de inleiding statistiek aandacht wordt gegeven. Nu zullen deze onderdelen in de doctoraalstudie niet altijd worden bijgespijkerd.

Kenmerkend voor een wetenschappelijke opleiding is de voorbereiding op wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van theorievorming. Voor de psychologie (experimenteel onderzoek) en de sociologie (steekproef-onderzoek) wordt de inductieve statistiek dan uiterst belangrijk. Studenten die zich in wetenschappelijk onderzoek specialiseren, hebben een inleiding in de statistiek nodig die hen in staat stelt gemakkelijk mee te groeien: de boeken moeten ook een naslagfunctie hebben. Op dit punt onderscheiden de hier genoemde economische getinte inleidingen (hbo en universitair) zich van een inleiding zoals Van den Brink en Koele. Bij Van den Brink cs. gaat de inleiding over in een stevige basis voor statistische analyse. Voor aankomende psychologen en sociologen dikwijls een moeilijke materie, omdat veel van de onderwerpen pas later in de onderzoekspraktijk voldoende duidelijk worden. Studenten die de inleiding Abrahamse cs. hebben gevolgd moeten voor verdieping op een ander boek (met een andere methode en notatie) overstappen. Van de belangrijke kansverdelingen worden bijvoorbeeld de Chikwadrat-, de F- en de t-verdeling niet eens genoemd. Ook aan het benaderen van verdelingen (bijvoorbeeld de normale benadering van de binomiaal) wordt praktisch geen aandacht gegeven. Studenten in de sociale wetenschappen kunnen er niet zonder.

Een andere vergelijking maken we op het punt van de computertoepassingen. Werd vroeger een statistische analyse met de hand uitgerekend, nu is het zakrekenmachientje al achterhaald en wordt het eigenlijke werk op een (personal) computer uitgevoerd met behulp van een standaard statistisch pakket (bijvoorbeeld SPSS of SAS). Het gaat dan om de keuze van de geschikte methode, het voor de analyse gereedmaken van het materiaal en de interpretatie van de resultaten. Voor dit werk worden studenten in de colleges statistiek uiteindelijk opgeleid. Nijdam

en Van Buuren integreren in hun inleiding computertoepassingen met speciaal ontwikkelde programmatuur. Ook de serie van Buijs wordt binnenkort ondersteund door een voor onderwijsdoeleinden te gebruiken computerpakket. Andere (Van den Brink en Koele) kiezen juist expliciet voor een niet vervlechten van de tekst met verwijzingen naar het gebruik van statistische data-analyse programmatuur: eerst moeten de studenten de theorie beheersen. Abrahamse *cs.* laten zich zelfs in de nieuwste druk niet uit of computertoepassingen bij de studie van statistiek wenselijk zijn. Vermoedelijk zullen de nieuwe (komende) inleidingen in de statistiek zich niet zo gemakkelijk van deze keuze af kunnen maken.

Tot slot van deze bespreking wordt aandacht besteed aan de didactiek en leesbaarheid van het boek. Er is niet voor gekozen om vooraf de stof te structureren door leerdoelen of leeswijzers aan te geven. Het boek kent een traditionele opzet. De betoogtrant is helder. De stof wordt op elementair niveau behandeld en stelt de student met weinig wiskundige voorkennis in staat inzicht in de statistiek te verwerven. Echter het niveau is zo elementair dat er bijvoorbeeld geen enkele naslagtabel met steekproeffuncties en overschrijdingskansen is opgenomen. Voor studenten sociale wetenschappen of zij die sociaal-wetenschappelijk onderzoek uitvoeren is dit boek niet toereikend en heeft men uiteindelijk een ander meer uitgebreid boek nodig.

H.R. Knol

E. Glas en A.G.M. Daalderop, Rationaliteit en intelligentie. De informatisering van ons wereldbeeld. Coutinho, Muiderberg, 1990.

Het gros van de geschriften over maatschappelijke aspecten van automatisering en informatisering dat in Nederland verschijnt, heeft een ondertoon welke aangeeft dat we er niet zo gelukkig mee moeten zijn. De technologie bepaalt wat er gebeurt en doorgaans zijn dit zaken die we niet kunnen overzien, laat staan in de hand houden. Dit is misschien wat sterk uitgedrukt, maar toch. Het hier te bespreken boek van Glas en

Daalderop heeft in elk geval geen last van deze ondertoon. Naar de mening van de auteurs is de informatietechnologie ontwikkeld als antwoord op de enorme problemen waar we in de maatschappij voor gesteld staan.

Het boek begint wel met het onderwerp waar de meeste van deze geschriften mee beginnen: de kwaliteit van de arbeid. Door Taylor is de rationele bedrijfsvoering bepleit waardoor productieverhoging mogelijk is. Dit ging via de weg van de arbeidsorganisatie. Ford heeft dit uitgebreid door mechanisering van doorvoerprocessen in te voeren (lopende band, montagelijnen). Veelal wordt de mens, met zijn creatieve mogelijkheden en persoonlijke voorkeuren, nu als storende factor gezien. Hij maakt volledige beheersing van het arbeidsproces onmogelijk. Door hem het geestdodend werk te laten verrichten kan de mens als storingsbron het best worden uitgeschakeld.

De auteurs bepleiten dat de computer juist zo te programmeren is dat de mens als gebruiker wel aan zijn trekken kan komen, eigen inzichten, vaardigheden en initiatieven kan ontplooiën. Dit zonder dat het arbeidsproces er nadeel van heeft. Bij automatisering is herontwerp van de inhoud van het werk en herinrichting van de organisatie ervan vereist. De auteurs bespreken een typologie van taken die zich goed lenen voor automatisering. Deze taken kunnen goed, half en niet gestructureerd zijn. Binnen organisaties komen we ze tegen op het uitvoerende, het coördinerende en het beleidsmatige niveau. Vooral bij gestructureerde en uitvoerende taken is automatisering goed toepasbaar. Het zorgt voor doelmatigheid en kostenbesparing. Bij de minder gestructureerde taken krijg je te maken met beslissingsondersteunende systemen. Deze moeten bijdragen aan een grotere effectiviteit van de doelstellingen van de organisatie.

Om optimaal te kunnen automatiseren zijn er een aantal variabelen waar goed rekening mee moet worden gehouden: de beslissingsruimte binnen arbeidstaken, integratie uitvoerende met regulerende taken, integratie werkopdrachten, taakvariatie. Bij automatisering zijn drie niveaus te onderscheiden: transformatie, transfer en controle. Deze vinden we ook terug bij processen van informatieverwerking.

In het tweede hoofdstuk wordt de opkomst van de computer geschetst. Een van haar belangrijkste inspirators was de oorlogsindustrie. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de Amerikaanse oorlogsindustrie al gebaseerd op de ideeën van Ford. De computer leek in deze lijn van denken een aantal extra's te kunnen bieden. Dit maakte het wenselijk er fors in te investeren. Uit het oorlogsprogramma zijn drie ontwikkelingslijnen voortgekomen: fundamenteel theoretisch-technologische research ten behoeve van de wetenschap, fundamenteel (militair) technologisch onderzoek voor de ontwikkeling van 'besturingsautomaten', incrementele opvoering van geheugencapaciteit en verwerkingssnelheid, software en hardware, bestemd voor toepassing in het bedrijfsleven. Er zijn nu tal van theorieën afgerond. Deze kunnen nog worden uitgewerkt met het oog op maatschappelijke toepassing. Dit is de finalisering van de wetenschap. We vinden dit vooral terug in de ontwikkeling van de informatie. Binnen de toegepaste informatie leidt dit tot systeemontwerp, bestandsorganisatie, data-analyse. Vonden we binnen het bedrijfsleven eerst aandacht voor gegevensverwerking en -administratie, al gauw komt de vraag naar systemen die het management snel van alle relevante gegevens kan voorzien nodig voor het nemen van beleidsbeslissingen. Dit ontwikkelt zich van operationele research naar management informatiesystemen, decision support systemen en kennis systemen. Naast controlesystemen komen er dus ook informatiesystemen.

Ook dankzij het militaire onderzoek was de ontwikkeling van de kunstmatige intelligentie mogelijk, in het begin was deze gericht op de verwerking van natuurlijke taal en patroonherkenning. In het boek wordt duidelijk dat ook hier veel ontwikkelingen in gang zijn gezet.

Hier zien we dus dat de computer ontworpen is om veel vragen voor ons op te lossen. Nu wordt het zaak concretere vragen te stellen en naar oplossingen te zoeken. Voor dit laatste maken we gebruik van kennis. Kennis krijgen we door gebruik te maken van systemen en modellen. *Informatisering van het maatschappelijk leven* berust op de voortschrijdende modellering van kennis in informatiesystemen. Een model dient als hulpmiddel om in geordende vorm in-

formatie te krijgen over het systeem dat het wordt geacht af te beelden. Bij de systeembenadering wordt de werkelijkheid gezien als een samenstel van dingen die met elkaar in betrekking staan. Het is goed mogelijk op grond hiervan de werkelijkheid te modelleren. Veel aandacht moet daarbij gegeven worden aan systeemaspecten, aan de onderlinge samenhang tussen de dingen. De relaties hiertussen kunnen structureel, functioneel en hiërarchisch zijn. Modellen die hiervan uitgaan bieden vele mogelijkheden, maar hebben ook een aantal beperkingen. Onderzoekers kunnen kennis voortbrengen waarop maatschappelijk vertrouwd en gebouwd mag worden door bij hun onderzoek steeds gebruik te maken van de wetenschapstheorieën van Popper van Kuhn.

Nu hebben we alle middelen beschikbaar om daadwerkelijk een probleem aan te pakken. Eerst leggen we de structuur bloot via een model. Daarna kan begonnen worden met het zoeken naar de beste oplossing voor het probleem. De oplossing moet zo rationeel en doelgericht mogelijk zijn. De auteurs behandelen dit in het slot-hoofdstuk. Doelgerichte actie is niet altijd mogelijk. In dat geval wordt gebruik gemaakt van normgeleide interactie of communicatie. Communicatieprocessen kunnen door informatiesystemen ondersteund worden. De communicatieve aanpak staat tegenover de rationele aanpak. Deze aanpak vinden we vooral bij de beoefeningen van de cognitieve wetenschap. Deze aanpak wordt in het boek besproken.

Ik heb genoten van het boek. De auteurs geven een heel eigen visie op de verdergaande betekenis van informatisering voor de mens. Deze visie is heel rooskleurig. Ik stel me voor dat de auteurs zich goed in Computopia kunnen vinden. Dit betekent niet dat ik alles in het boek onderschrijf. Er wordt een ontwikkeling geschetst waarbij geen aandacht wordt besteed aan details. Op dat niveau bevinden zich echter tal van hindernissen welke ook genomen moeten worden. Het kan hierbij om technische en praktische zaken gaan, maar ook om ethische. Hier is aan voorbijgegaan. Het boek leent zich voor het losmaken van een omvangrijke discussie over onze ideeën ten aanzien van mens en maatschappij in het licht van de informatisering.

Er zijn twee kleinigheden waar ik me aan gestoord heb. De tekst is drukklaar aangeleverd. Het is overduidelijk met behulp van welke tekstverwerker deze tekst geproduceerd is. Verder is het boek door twee auteurs geschreven, maar in de tekst komt de ik-vorm veel voor. Zijn er dan toch geen twee auteurs?

Roel Popping

- Masuda, Y. (1985). *Computopia*. In: Forester, T. (ed.), *The Information Technology Revolution*. Basil Blackwell, Oxford, p. 620-634.

J.R. Blad, Tussen lots- en zelfbeschikking. De stand van het beleid ten aanzien van euthanasie in ziekenhuizen en verpleeghuizen in Nederland. Arnhem, Gouda Quint B.V., 1990, 201 p.

De discussie over euthanasietoepassing in medische instellingen heeft zich de laatste jaren verder ontwikkeld in de richting van het vaststellen en realiseren van beleid op dit punt. Euthanasie dient zich in de medische instellingen meer en meer aan als een onvermijdelijk en urgent sociaal probleem in de stervensbegeleiding. De jurist Blad heeft in het boek *Tussen lots- en zelfbeschikking* de resultaten beschreven van een empirisch inhoudsanalytisch onderzoek naar het actuele beleid (in 1989) inzake euthanasie van ziekenhuizen en verpleeginrichtingen, zoals dit beleid is geformuleerd door deze instellingen in nota's, protocollen en beleidsrichtlijnen. Op grote schaal was dat nog niet gebeurd. In het onderzoek werden 480 medische instellingen in Nederland (172 ziekenhuizen en 308 verpleeginrichtingen) aangeschreven, waarvan er respectievelijk 122 en 203 reageerden op de schriftelijke vragenlijst van de onderzoeker. De instellingen konden anoniem hun medewerking verlenen en zelf hun eventuele euthanasiebeleid omschrijven. De reacties van de instellingen werden geanalyseerd en globaal gegroepeerd naar instellingen met een veroorlovend beleid versus een afwijzend (niet-veroorlovend) beleid ten aanzien van de toepassing van euthanasie.

Euthanasie wordt door de instellingen vrijwel

unaniem opgevat als actieve vrijwillige euthanasie, gedefinieerd als 'het beëindigen van het leven van een patiënt – door handelen of nalaten – op diens uitdrukkelijke, weloverwogen en vrijwillig verzoek' (p. 33). Blad analyseert de ontvangen 'beleidsstukken' met speciale aandacht voor de definities van euthanasie, benaderingen van de problematiek en motiveringen van de door de instellingen ingenomen houding ten opzichte van het centrale probleem, de vraag om (actieve) euthanasie. Zoveel mogelijk werkt de onderzoeker met citaten uit de beleidsstukken, waarbij hij zijn commentaar levert.

Na een inleidend hoofdstuk over de algemene euthanasieproblematiek als sociaal en juridisch (rechtspolitiek) probleem, bestaat het boek voornamelijk uit een gedetailleerde analyse van het euthanasiebeleid van de veroorlovende instellingen (hoofdstuk 2) en de niet-veroorlovende instellingen (hoofdstuk 3), waarna in een afsluitend hoofdstuk nog enkele zaken aan de orde komen zoals de niet-medewerkende instellingen (de non-response) en de presentatie van een kwantitatief overzicht van de totale onderzoeksgroep naar relevante kenmerken. Alle instellingen werden bekeken op hun beleidsinhoud, onderscheiden naar instellingen met een (niet-)veroorlovende attitude, instellingen met een geformaliseerd (niet-)veroorlovend beleid, en naar het (niet-)veroorlovende deel van instellingen die beleid in voorbereiding heeft. Uitgebreid gaat de auteur in op aard en inhoud van het geformaliseerde beleid, op de overwegingen daarbij, de criteria en procedurele voorschriften terzake, de aard van euthanasieverzoeken, de besluitvorming rond deze verzoeken en (eventuele) toepassing van euthanasie en het daarbij te volgen overleg, de uitvoering van euthanasie en de nazorg ervan, alsmede de melding ervan, met name aan justitiële instanties.

Apart wordt gezien of en welk beleid wordt gevoerd ten aanzien van euthanasie bij minderjarige of psycho-geriatrische, danwel in coma verkerende patiënten. Met betrekking tot deze laatste categorieën patiënten is nog nauwelijks enig beleid geformaliseerd.

De meeste instellingen voeren inmiddels een veroorlovend euthanasiebeleid binnen strenge criteria en condities. De niet-veroorlovende in-

stellingen bestaan hoofdzakelijk uit instellingen op confessionele grondslag die een expliciet christelijke signatuur dragen. Patiënten die euthanasie wensen worden naar andere instellingen of de huisarts verwezen. De visies op euthanasie variëren in de rooms-katholieke en protestants-christelijke instellingen van 'nee' tot 'nee, tenzij', dus geheel uitgesloten wordt euthanasietoepassing in feite niet, ook al zegt het officiële beleid dat euthanasie niet geoorloofd is. Bij de instellingen met een afwijzend beleid komt de nadruk sterk te liggen op een adequate stervensbegeleiding, waarbinnen de euthanasieproblematiek weliswaar aan de orde kan komen, maar tegelijkertijd de euthanasietoepassing ook kan worden voorkomen. Stervenshulp en stervensverlichting komen dan in het licht te staan van 'passieve euthanasie' en behandelingsplannen waarbij het staken danwel het niet instellen van behandeling aan de orde komen.

Een aantal van 30 instellingen weigerde medewerking aan het onderzoek om uiteenlopende redenen. Een aantal meldde, dat zij (nog) geen beleid terzake hadden. Al met al blijkt, dat van alle relevante ziekenhuizen 32,6% veroorlovend en 11,6% afwijzend staat ten opzichte van actieve euthanasie. Bij de verpleeghuizen zijn deze cijfers respectievelijk 22,7% en 32,1%. Van de overige instellingen is dit niet bekend. Opvallend is dat de (levensbeschouwelijke) signatuur van de instelling in feite slechts een geringe invloed uitoefent op de inhoudelijke stellingname met betrekking tot euthanasie; dit geldt sterker voor de ziekenhuizen dan voor de verpleeghuizen. Van de in het onderzoek betrokken ziekenhuizen is 78,6% van de neutrale instellingen veroorlovend, 70% van de protestants-christelijke en 65% van de rooms-katholieke. Bij de verpleeghuizen is 48,1% van de neutrale, 37,5% van de protestants-christelijke en 21,9% van de rooms-katholieke instellingen veroorlovend (p. 178-179). Over het algemeen neigen protestants-christelijke instellingen minder en rooms-katholieke instellingen nog minder naar een veroorlovende houding ten aanzien van actieve euthanasie. Ook het soort medische instelling is hierbij medebepalend, evenals de verschillen in capaciteit en regionale vestiging.

Deze beschrijvende resultaten werpen een ge-

degen zicht op het actuele beleid met betrekking tot euthanasie in medische instellingen. En dat is een winst, omdat nog slechts enkele jaren geleden nauwelijks sprake was van een geformaliseerd instellingenbeleid terzake. Het onderhavige onderzoek vormt een voorstudie voor een promotie-onderzoek van Blad en als zodanig heeft dit onderzoek een functie in de bredere context van de strafrechtelijke en maatschappelijke decriminalisering (= het buiten de werking van de strafwet brengen) van euthanasie. De maatschappelijke en ook medische normativiteit met betrekking tot euthanasie is sterk in verandering, evenals de strafrechtelijke norm terzake. In de recente politieke euthanasiediscussie gaat het erom de strafrechtelijke norm al dan niet te wijzigen. Er lijkt inmiddels een 'normatieve ambiguïteit' te zijn ontstaan tussen de euthanasiepraktijk, de medische instellingen en het strafrechtelijk systeem terzake euthanasie. 'De interacties tussen het strafrechtelijke systeem en de 'medische sector' worden gemotiveerd en gelegitimeerd door een absoluut verbod op 'doden op verzoek', maar worden feitelijk bepaald door een consensus dat dit absolute verbod niet meer bestaat. Uitgangspunt – contra legem – is dat er vormen van doden op verzoek zijn die niet wederrechtelijk zijn' (p. 188). De onderzoeksanalyse laat zien dat beide tegenovergestelde 'beleidsprofielen' van de medische instellingen bevestiging vinden in het strafrecht: enerzijds op basis van het verbod op euthanasie én anderzijds op basis van de strafrechtspraktijk, waarin doden op verzoek onder bepaalde condities is gedecriminaliseerd. De normatieve tegenstrijdigheid van het strafrecht ten aanzien van euthanasie vraagt volgens Blad dan ook om een adequate rechtspolitieke oplossing, waardoor ook de medische instellingen verlost kunnen worden van hun tegenstrijdige beleidsprofielen. Immers, op papier zijn ze vóór of tegen euthanasie, in de alledaagse handelingspraktijk blijkt evenwel dat deze 'papieren' tegenstrijdigheden verdwijnen door ook ten aanzien van euthanasie genuanceerde medische handelingen te verrichten. De feitelijke decriminalisering van actieve euthanasie is in ons land allang aan de gang. Het strafrecht met betrekking tot euthanasie zou daaraan meer uitdrukking dienen te geven.

Henri W.A. Hilhorst

In 1978 publiceerde William Ascher *Forecasting, an appraisal*. Hij wordt in dit boek aange-roepen als de geestelijke vader van het terugkijken op toekomstonderzoek. Zijn voorbeeld is gevolgd in deze studie, die de neerslag is van een in 1988 door de vakgroep P.O.B. in Utrecht over dit onderwerp belegde studiedag. De sprekers van toen vindt men in deze reader als schrijvers terug. Hun artikelen zijn gesandwiched tussen een uitvoerig voor- en nawoord van de redacteurs met meer algemene beschouwingen over de eigen aard en de verbeteringsmogelijkheid van het vooruitzien. De specifieke bijdragen er-tussenin gaan over Nederlands materiaal: de nationale bevolkingsprognose, het voortgezet onderwijs, artsenebehoefte, de arbeidsmarkt voor academici, verkiezingsonderzoek, macro-economische prognoses, WRR-studies, vrouwenemancipatie en tot slot een uiteenzetting over trefzekerheidsmaten. Een ruime, zeer gevarieerde selectie, waarvan het natuurlijk niet eenvoudig is ze aan een voor allen geldig evaluatiekader te onderwerpen. Becker en Dewulf proberen toch moedig genoeg iets van dien aard. 'Bij toekomstonderzoek waarbij situatieverheldering als doel is gesteld mag in beginsel worden geëist, dat de resultaten perfect trefzeker zijn en dat de uitspraken over de toekomst zijn gerelateerd aan een model op theoretisch niveau, dat een causale verklaring zo dicht mogelijk benadert.'

Voor een ander doel, met name inzicht- en visievorming, geldt bovendien de eis dat de resultaten de voornaamste mogelijkheden uit het betrokken – universe of discourse – valide weergeven. Door die eisen te stellen, hebben de redacteurs het zichzelf en het toekomstonderzoek niet gemakkelijk gemaakt. Maar men mag op zichzelf hun gedrevenheid om door een kritische inzet tot resultaatverbetering te komen, respecteren.

Wat voor een boek is het zo geworden? Vrijwel alle specifieke bijdragen zijn informatief en soms zelfs spannend. Het is een overtuigende wijze van in de wetenschappelijke keuken kijken, waarbij men weer begrijpt, waarom het toen zo gebeuren moest. Met uitzondering van de

evaluatie van de WRR-onderzoekingen, die niet van veel begrip getuigt, laten ze allen zien, hoe belangrijk het is om bij de evaluatie een centrale plaats aan het toen en daar geldende – universe of discourse – en expliciet of impliciet geldende beleidsoverwegingen in te ruimen.

Daarnaast realiseren de auteurs zich, dat de toekomstkijker veelal een ander soort persoonlijkheid is, dan de evaluator. De toekomstkijker moet volkomen thuis zijn in zijn branche, maar tegelijkertijd moet hij begrijpen, wat vanuit interne ontwikkelingen en externe invloeden kan worden aangericht. Zijn sensitiviteit moet hem vertellen binnen welke marges hij zich moet bewegen en wat voor precisie hij kan verwachten.

De evaluator, zeker als hij een aantal verschillende projecten moet beoordelen, heeft de neiging om tot een mogelijke veralgemening te komen, zodat zijn evaluatie kan leiden tot procedureverbetering in algemene zin. Hij zoekt naar een vergelijkingsmoment. Dat is niet het universe of discourse, niet de doelstelling, maar het kwantitatieve extrapolatie-moment. Dat is methodologisch ook het meest hanteerbare. De verleiding om je bijna rekenkundig te gaan verdiepen in de voorspelde en de gerealiseerde lijnen en te achterhalen wat goede maten zijn om afwijking te meten is groot en op zichzelf best respectabel.

Voor deze gelegenheid zijn Becker en Dewulf, terecht, op de evaluatorstoel gaan zitten. Voor de verbetering van de toekomstkennis, zou het daar dan het beste zijn, als de maatschappij zich gedroeg als het zonnestelsel: onbeïnvloedbaar en daarmee trefzeker voorspelbaar. Dan komen de auteurs het dichtst bij de perfecte trefzekerheid, die ze graag zouden bereiken. Maar ze weten natuurlijk wel beter. Ze onderscheiden daarom voorspellingen binnen beïnvloedbare en onbeïnvloedbare systemen. En natuurlijk gaat het binnen de maatschappijwetenschappen vrijwel steeds over beïnvloedbare systemen, zij het dan dat we dikwijls weinig weten over de aard en de mate der beïnvloedbaarheid. Veel van de voorspellingen stammen uit een cultuurperiode, waarin die beïnvloeding werd gezocht. Men streefde naar maakbaarheid en planning, men geloofde in inrichtingsvermogen, prognoses en scenario's. En in grensstellende of inspirerende

hulplijnen, die men trok om de toekomst zelf in handen te kunnen houden. (Meer dan in het desbetreffende, verder voortreffelijke hoofdstuk, geldt dat ook voor bevolkingsprognoses, die altijd een directe relatie hebben gehad met demologie en bevolkingspolitiek.)

Voor een tweede druk zou het waardevol zijn, als men ook een geschiedenis van het vaderlandse toekomstkijken toevoegde. Enerzijds is dat wel degelijk de geschiedenis van een intern leerproces (met ook hier de bevolkingsprognose als leerzaam voorbeeld), anderzijds is de ontwikkeling van de scenariomethode een goed voorbeeld van de verschuiving binnen het universe of discourse van het maakbaarheidsdenken. Wat die tweede, door mij verhoopte druk betreft, ze mag best het bèta-geurtje uit de eerste druk behouden. Maar ze zou nog iets meer kunnen beklemtonen, dat het voor voorspelling in de maatschappijwetenschappen vooral aankomt op goede gamma's.

P. Thoenes

G. Dekker en J. Peters, Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen. Kok, Kampen, 1989, 141 p.

Vanouds wordt in het sociologisch onderzoek naar kerkelijkheid en godsdienstige levensbeschouwing onderscheid gemaakt tussen drie kerkelijke gezindten: rooms-katholiek, Nederlands hervormd en gereformeerd. De kleinste groepering der gereformeerden (een kleine 10% van de Nederlandse bevolking) vormt evenwel geen homogene groepering, maar er zijn verschillende gereformeerde groeperingen, die overigens vaak nauwelijks of geen contact met elkaar onderhouden. Deze groeperingen worden in *Gereformeerden in meervoud* voor het eerst sociaal-wetenschappelijk in kaart gebracht, zodat de kenmerkende overeenkomsten en verschillen tussen een drietal gereformeerde stromingen zichtbaar worden. Het materiaal van dit onderzoek is genomen uit een groot, representatief landelijk onderzoek uit 1985; het zogenaamde SOCON-onderzoek van de Katholieke Universiteiten te Nijmegen en Tilburg. Secundaire analyse moet de

vraag beantwoorden 'wie de gereformeerden zijn, welke opvattingen zij hebben en welke plaats zij ten opzichte van anderen en in de Nederlandse samenleving als geheel innemen' (p. 15).

De gereformeerde gezindte in ons land bestaat uit een diversiteit van protestants-christelijke kerken en godsdienstige organisaties. Het gereformeerd protestantisme vormt in feite een groep van de N.H. Kerk afgesplitste kerkgenootschappen, op de Gereformeerde Bond in de Nederlandse hervormde kerk na. De auteurs Dekker (VUA) en Peters (KUN) onderscheiden in dit onderzoek vijf groeperingen: 1. de synodaal-gereformeerden, de grootste groepering binnen de gereformeerde gezindte met een 'moderne' pluriforme signatuur; 2. de vrijgemaakt-gereformeerden, met een typisch orthodoxe signatuur en homogeniteit in opvattingen en gedragingen; 3. de christelijk-gereformeerden, een tussen-groepering met een 'bevindelijke' subjectief-persoonlijke geloofsbeleving; 4. de bevindelijk-gereformeerden, een groepering die sterk de nadruk legt op de leer der uitverkiezing (predestinatie) en de noodzaak van persoonlijke bekering, en 5. de hervormd-gereformeerden, de aanhangers van de Gereformeerde Bond in de N.H.K., ook met een 'bevindelijke inslag'. Ondanks de verschillen, met name in de mate van bevindelijkheid en de mate van geloofsorthodoxie, komen de gereformeerden op een aantal theologische kenmerken overeen en ze delen de zogenaamde drie formuleren van enigheid waarop de gereformeerde geloofsleer is gebaseerd. Onderscheiden de auteurs eerst vijf groeperingen, vervolgens kenmerken ze drie stromingen in de gereformeerde gezindte: 1. bevindelijk-gereformeerd, 2. orthodox-gereformeerd en 3. 'modern'-gereformeerd. Deze stromingen vertegenwoordigen ieder alleen eigen theologische opvattingen, maar ook eigen maatschappelijke opvattingen en houdingen. En daarover gaat het tweede deel van het boek.

Naar sociale kenmerken wijken de gereformeerden als geheel evenwel weinig af van de Nederlandse bevolking als geheel, maar wel zijn er constateerbare verschillen tussen de diverse gereformeerde groeperingen, bijvoorbeeld naar sociale positie (beroep, inkomen). Kerkelijke

betrokkenheid, christelijk geloof en de subjectieve belangrijkheid van dat geloof scoren hoog bij alle gereformeerden; van alle Nederlandse kerkelijke vormen de gereformeerden de meest orthodoxe geloofsgroep, met uiteraard weer interne verschillen. Ook in cultureel en economisch opzicht zijn de gereformeerden als geheel conservatiever dan andere Nederlanders. In politiek opzicht kennen ze een hoge verzuilingsgraad en staan ze meestal politiek 'rechts'. Hun onderlinge groepsidentiteit toont zich in de keuze voor politieke partijen en de media: bevindelijk-gereformeerden (SGP, Reformatorisch Dagblad, NCRV/EO), orthodox-gereformeerden (GPV, Nederlands Dagblad, EO) en modern-gereformeerden (CDA, Trouw, NCRV). Op nog enkele andere kenmerken zoals lokalisme en autoritarisme zien we hetzelfde beeld: overeenkomsten bij de gereformeerden ten opzichte van de rest van de Nederlandse bevolking, maar intern met aantoonbare verschillen. Met name de hoge mate van traditionele, orthodoxe godsdienstigheid en kerkelijkheid bij alle gereformeerden springt in het oog. In die zin zijn de gereformeerden in verhouding tot de rooms-katholieken en Nederlandse hervormden het minst geseculariseerd. En toch vormt de grootste groepering van synodaal-gereformeerden (tweederde van alle gereformeerden) de meest 'liberale' groepering, zodat te verwachten is dat ook hier secularisatietrends verder zullen doorwerken, omdat de grotere en meer liberale kerkgenootschappen in ons land in tegenstelling tot de kleinere en meer gesloten kerken een sterkere secularisatie kennen.

De onderzoekers concluderen, dat de gereformeerden in veel opzichten niet goed meer te onderscheiden zijn van de modale Nederlander. In tegenstelling tot voorheen zijn veel gereformeerden niet meer direct te herkennen aan hun levensstijl. In die zin is de emancipatie van de gereformeerden voltooid en zijn ze in hoge mate met de Nederlandse samenleving geassimileerd. Maar toch blijkt uit dit onderzoek, dat ze desondanks een eigen groepering zijn blijven vormen met een eigen, duidelijk herkenbare godsdienstige identiteit (p. 119). De scheidslijn in kerkelijk Nederland loopt thans niet langer tussen katholieken en protestanten, maar tussen katholieken

en hervormden enerzijds en alle gereformeerden anderzijds.

Waaruit bestaat nu de gereformeerde identiteit en zal deze identiteit zich ook in de toekomst handhaven? Met deze perspectiefvraag sluiten de auteurs hun onderzoek af. Hoewel ook sociologisch identiteitsbepaling een hachelijke zaak blijkt, stellen de onderzoekers dat 'het typisch gereformeerde thans het meest adequaat wordt uitgedrukt door de orthodox-gereformeerde en de bevindelijk-gereformeerde stroming' (p. 129). De grootste stroming der modern-gereformeerden zou haar gereformeerd-zijn het meest verloren hebben door zich in opvattingen en houdingen niet langer te onderscheiden van de gemiddelde Nederlander. Daarmee zijn de auteurs wel erg geneigd de groepsidentiteit te koppelen aan datgene wat geweest is, terwijl ook de groepsidentiteit (zij het een andere dan voorheen) zich kan handhaven bij drastische veranderingen. Ook een geseculariseerde gereformeerde identiteit blijft mijns inziens een gereformeerde identiteit. De verwachting is dat ook de gereformeerden zich steeds minder opvallend van de gemiddelde Nederlander zullen onderscheiden, hetgeen al eerder is gebeurd met de Nederlands hervormden en de rooms-katholieken. Evenwel, de meer orthodoxe stromingen binnen de gereformeerde gezindte zullen er voorsnóg voor zorgen, dat de traditionele gereformeerde identiteit nog een factor blijft in de Nederlandse samenleving. Het betreft dan een relatief kleine groep van orthodox-behoudende gelovigen, die de geleddren gesloten houden (isolement) totdat de moderne samenleving ook daar zal zijn binnengedrongen. Kortom, de secularisatie zal – zij het gefaseerd – ook de gereformeerden bereiken. De vraag is alleen nog hoe lang de (kleinere) orthodoxe godsdienstige groeperingen zichzelf qua groeps-grootte en groeps-identiteit kunnen handhaven in de hedendaagse geseculariseerde cultuur.

Henri W.A. Hilhorst

Britt Fontaine, Peter Kloos en Joke Schrijvers, De crisis voorbij. Persoonlijke visies op vernieuwing in de antropologie (red.), DSWO Press, Rijksuniversiteit Leiden, 1990. Serie: sociaal antropologische studieën deel 7.

Van sommige boeken is de titel niet alleen bekend geworden maar bovendien vaak geparafraseerd. Dat geldt bijvoorbeeld Mulisch' 'Voer voor psychologen' en ook 'De schaamte voorbij' van Anja Meulenbeld. Als antropologen een boek publiceren onder de titel 'De crisis voorbij' kunnen wij daarin verwijzingen naar het feminisme, of naar feministische uitgangspunten en opvattingen, verwachten.

De crisis voorbij is het produkt van een studiedag, najaar 1986 door het LOVA (Landelijk Overleg Vrouwenstudies in de Antropologie) georganiseerd. Een dag waarop de feministische antropologen eens flink in debat dachten te gaan met al hun academische tegenstanders van de gevestigde orde, maar die zaten niet in de overigens goed gevulde zaal. Wel waren niet alleen vrouwen maar ook enkele mannelijke kopstukken van de Nederlandse antropologie bereid gevonden een inleiding te houden over hun persoonlijke ervaringen in de wetenschap, maar kritiek op de feministische antropologie werd uit hun monden nauwelijks of niet gehoord. Wat dat betreft betekende de studiedag misschien een lichte tegenvaller voor de organisatoren, maar voor het overige herinner ik mij een enthousiast publiek en geanimeerde discussies.

De bijdragen van de sprekersters en sprekers zijn nu gebundeld en het resultaat is een zeer leesbaar boek geworden. Een algemene inleiding door de redacteurs geeft de achtergrond aan waartegen de andere artikelen zijn opgezet. Aan de auteurs was gevraagd hun persoonlijke ervaringen van de laatste vijftien jaren te plaatsen in het kader van eventuele theoretische veranderingen, ontwikkelingen of zelfs vernieuwingen. Die periode van vijftien jaar was gekozen omdat volgens sommigen de antropologie sinds ongeveer 1970 theoretisch stagneerde, zo niet middenin een regelrechte crisis was terechtgekomen. Eerlijk gezegd vraag ik me nog steeds af of die crisis wel bestaan heeft of bestaat. Misschien is het woord crisis hier misplaatst (zie ook de in-

leiding van het artikel van Ton Lemaire), misschien bestaat er bij sommige antropologen een individuele crisis en misschien ook is de huidige generatie antropologen domweg te onrustig, opgeleid als ze is in een paar decennia waarin constant nieuwe 'paradigmata' als paddestoelen de kop opstaken: structuralisme, transactionalisme, cultureel materialisme, marxisme, ethnosciëntie en andere. Het zijn stromingen waarin sommige der medewerkende auteurs zich een tijdlang, anderen nooit, thuis hebben gevoeld. Duidelijk is in deze publikatie de verbondenheid van marxistische met feministische antropologie, maar de eerste is op de terugtocht en de tweede moet nog maar laten zien een geheel eigen en zelfstandig paradigma te kunnen zijn.

Opvallend is, gezien het feit dat één der uitgangspunten de *Werdegang*, de persoonlijke 'theoretische ontwikkeling' van elk der schrijvers was, wel dat enkele van de auteurs, Norman Long zowel als Peter Geschiere, nu pleiten voor een meer op de empirie en op de 'middle range' gerichte antropologie. Maar als er van een crisis of van crisis-achtige verschijnselen gesproken kan worden, zijn wij die dan nu 'voorbij', zoals de titel aangeeft? Voor de helft der auteurs, met name de vrouwen, van de artikelen in het boek is dat inderdaad het geval en dan nog wel in het bijzonder door de opkomst van de feministische antropologie. Wat deze precies inhoudt wordt uit dit boek niet helemaal duidelijk om de doodeenvoudige reden dat daar geen eenstemmigheid over bestaat. Maar er zijn een paar artikelen waarin expliciet gepoogd wordt de vraag te beantwoorden. Ton Lemaire ziet in zijn zeer aan te bevelen artikel de bijdrage van het feminisme vooral als een vorm van ideologiekritiek en een bijdrage tot herbezinning en heroriëntering binnen de antropologie. In enkele pagina's koppelt hij dan onder andere het ongelijk van Hobbes, Lévi-Strauss en Freud aan elkaar in een beschouwing over de zogenaamde 'vrouwenruil' als ideologie. Ook de bijdrage van José van Santen, een aanval op de dualistische ordeningsprincipes waarvan de westerse wetenschap zich gaarne bedient en waarvan die van vrouwen tegenover mannen een voorbeeld is, boeide mij zeer. Haar (door Thoden van Velzens oratie over het transactionalisme ingegeven) idee dat de feministische antropologie een

instrumentele en een metafysische dimensie heeft leidt mij ertoe te stellen dat nu juist die metafysische dimensie belangrijk is. En daarmee kom ik terug bij de vraag wat het feminisme, c.q. de feministische antropologie nu eigenlijk is. Mijns inziens gaat het niet slechts om het 'zichtbaar maken' van vrouwen, hoe nuttig en nodig dat ook is, maar om het zichtbaar maken van het feit dat vrouwen een ander perspectief op de wereld hebben dan mannen. Wie daarover, althans voor mij, het duidelijkst is geweest is niet een van de auteurs van deze bundel, maar Virginia Woolf, wier *A Room of One's Own* (1929) mij dit andere perspectief, beter dan welke wetenschappelijke verhandeling ook, ooit duidelijk maakte. Het is een 'ongrijpbaar' en daardoor ook voor velen – niet alleen mannen – vermoedelijk niet 'begrijpbaar' punt en het wordt voor degenen die het niet zien over het algemeen niet duidelijker als er in welhaast dwingende termen over gesproken wordt. Dat gebeurt in *De crisis voorbij* overigens gelukkig niet, integendeel zou ik haast zeggen. Zeer verhelderend voor de Eurocentrische manier van kijken naar het aandeel dat vrouwen in de samenleving hebben is de bijdrage van Oshadi Mangena, die een mooie aanvulling vormt op de artikelen van Lemaire en Van Santen. Mangena laat niet alleen zien hoe het op dichotomieën gebaseerde westerse denken Afrikaans familielevens volkomen verkeerd kan interpreteren, maar geeft als niet-Europese antropologe bovendien in een paar bladzijden een pittige kritiek op de westerse samenleving waarin ... 'individualiteit wordt (...) opgevat als het recht van alle mensen om elkaar te domineren en uit te buiten' (p. 119).

In de bundel staan, naast die van de reeds genoemde auteurs, voorts artikelen van Jan Breman, Joke Schrijvers, Saskia Wieringa en Peter Kloos. Allen schrijven vanuit hun persoonlijke ervaringen in studie en veldwerk en proberen daarbij aan te geven wat de samenwerking tussen praktijk en theorie voor hen betekende. Jammer dat al dit 'voer voor antropo- en andere logen' zo'n ongeïnspireerde en veel te algemeen klinkende titel meekreeg. Gevoegd bij het saaie uiterlijk levert dit vermoedelijk een geringer aantal lezers op dan deze publikatie in mijn ogen verdient.

Dick Papousek

Rob Neij, Voortgang zonder samenhang; De organisatie van het maatschappelijk werk. Ernest Hueting, Voortgang zonder samenhang; De permanente herstructurering in het welzijnswerk. De Walburg Pers, 1989.

Wie ooit een buitenlander heeft moeten uitlegen hoe in Nederland de welzijnssector in elkaar zit weet dat dit een onmogelijke taak is. Tegen de tijd dat de zesde instantie, koepel of raad is genoemd ontmoet je vertwijfelde blikken. Dat kan toch niet waar zijn? Wie controleert wie nu eigenlijk en waar ligt de macht? Om deze typisch Nederlandse constellatie te begrijpen is kennis van de geschiedenis nodig. Rob Neij en Ernest Hueting hebben in twee forse boeken de ontwikkeling van Armenzorg (1853) tot de Welzijnswet (1988) beschreven. De aanleiding voor het verrichten van deze studie was het verdrijven van de Nationale Raad Maatschappelijk Welzijn (NRMW), 'de' landelijke koepel op welzijnsterrein. Het Koningin Juliana Fonds bleek bereid een deel van de kosten voor haar rekening te nemen. Dit KJF vormt onderdeel van deze geschiedschrijving. Het werd in 1948 gesticht, tegelijk met de troonsbestijging van Koningin Juliana, als 'het nationaal fonds ter bevordering van het maatschappelijk werk', had aanvankelijk een nauwe binding met de NRMW, maar gaat allengs zelfstandiger opereren. Dit alles is te lezen in deze studie, die als belangrijkste bronnenmateriaal gebruik heeft gemaakt van de notulen van de NRMW. *Voortgang zonder samenhang* geeft een verdrietig makend relaas over allerlei mannetjes en een enkel vrouwtje die zich verschrikkelijk druk maken over betrekkelijke bijzaken. Het raam staat open naar de buitenwereld – het gaat immers over sociale noden van mensen – maar de geluiden van die buitenwereld dringen nauwelijks door tot de kiftende partijen om de vergadertafel. Dat is althans het beeld dat deze geschiedschrijving oproept.

Deel 1 (Rob Neij), *De organisatie van het maatschappelijk werk*, eindigt in 1959, als het sociale planningsconcept de gemoederen van ambtenaren en bestuurders gaat beheersen. Even ziet het ernaar uit dat de welzijnssector beheersbaar wordt. Deel 2, *De permanente herstructurering van het welzijnswerk* (Ernest Hueting),

pakt deze draad weer op. Amerika staat model voor de introductie van de sociale casework methode in het maatschappelijk werk, maar ook voor het concept van community organization, dat een voorbeeld wordt voor het opbouwwerk. Bij regering en parlement groeit de behoefte aan een samenhangend welzijnsbeleid, dat de verkerde departementale structuren doorbreekt. Onderwijs, gezondheidszorg en Justitie vormen belangrijke blokken. CRM zou een coördinerende functie moeten vervullen. De regering Den Uyl, met Wim Meijer als staatssecretaris zet hier vaart achter door het produceren van de Knel-puntennota (1974). Deze nota geeft een aantal criteria waaraan een samenhangend welzijnsbeleid moet voldoen. Daarnaast wordt een Kaderwet bepleit, als planningswetgeving voor dit terrein (geen sector maar fascet-planning) en de instelling van de Harmonisatie Raad Welzijnsbeleid, om de coördinatie in de gaten te houden. De HRWB wordt in 1979 ingesteld. Nog geen tien jaar later verdwijnt zij van het toneel. De Kaderwet beleeft verschillende onderwerpen, maar haalt de eindstreep niet. Het Sociaal en Cultureel Planbureau dat in 1974 wordt ingesteld ziet wel kans te overleven. Wellicht omdat zij niet deed wat oorspronkelijk van haar verwacht werd. Meijer verwachtte van dit bureau: 'Ten eerste zou het gedecentraliseerd moeten werken, zodat het geen log zichzelf voedend apparaat wordt. Ten tweede moet het een open karakter krijgen, zodat er van alle kanten op kan worden ingewerkt, vanuit de beleidssectoren, vanuit de politiek, vanuit de uitvoerende instanties, vanuit de werkers' (deel II, p. 351). Precies het tegenover gestelde is gebeurd: het SCP heeft een aantal eigen bronnen opgebouwd, waarop zij terugvalt bij de beantwoording van door de regering gestelde vragen. Het SCP staat open naar de top, maar niet naar de basis. Wellicht is het haar hierdoor als enige gelukt om de afbraak van de welzijnssector te overleven.

De oliecrisis, gevolgd door de economische teruggang in de jaren tachtig hebben tot gevolg dat in de welzijnssector rigoreus wordt gekapt. Een proces dat niet altijd even vlekkeloos is verlopen, vooral de afbraak van de koepelorganisaties was een slopend proces begeleid door diverse commissies. Het begon tamelijk vriendelijk

met de Commissie Vonhoff, die het rapport *Kie-zels of tegels* produceerde. Geleidelijk aan werd de aanpak grimmiger en ten slotte bleef menig welzijnswerker verbitterd achter.

Onder de fraaie termen 'herstructurering' en 'decentralisatie' werd het roemloos einde van deze eens zo trotse sector toegedekt. Hoe kan dat? Hoe valt de snelle opgang en ondergang van het maatschappelijk werkterrein te verklaren? Maatschappelijke noden zijn niet verdwenen. Integendeel, bepaalde ontwikkelingen, zoals de economische teruggang, de komst van allochtonen, de vergrijzing van de bevolking, de stijgende criminaliteitsproblemen zou een uitbouw van deze sector rechtvaardigen. Toch is het tegendeel gebeurd, het boek van Hans Achterhuis *'De markt van welzijn en geluk* (1982) valt in vruchtbare aarde. Welzijnswerk wordt geassocieerd met wolligheid in baard, sokken en taalgebruik. In de wederopbouwperiode waren het kopstukken als Drees, Beel en Romme, die zich als politici intensief met dit terrein bezighielden. Hun belangrijkste gesprekspartner was het kerkelijk en particulier initiatief, dat gedragen werd door de personen uit de maatschappelijke bovenlaag.

Hoe kan de devaluatie zo snel plaatsvinden? Was het de zwakke professionalisering van het maatschappelijk werk, vergeleken bijvoorbeeld met medici en juristen, die de sectoren gezondheid en justitie blijvende legitimatie verschaften? Of is de verambtelijking gecombineerd met de overspannen planningsconcepten deze sector noodlottig geworden? De lezer van deze boekwerken krijgt heel veel informatie over de feitelijke gang van zaken en de discussies tussen de belangrijkste actoren in dit veld, maar blijft tegelijkertijd met veel vragen zitten. Voortgang zonder samenhang slaat ook op dit materiaal. Wellicht is dit het gevolg van de gekozen invalshoek: de (koepel)organisaties en hun beraadslagingen. Was het niet mogelijk geweest op theoretisch niveau samenhang te brengen in de veelheid aan details? In een apart deeltje 'Aanhangsel' genoemd leggen de auteurs verantwoording af over hun historische benadering. Zij vertrouwen liever op 'intuïtie dan op het hanteren van een vooropgezet theoretisch kader'. Zij verklaren zich adept van de door Edward Thompson gevolgde aanpak, die theorievorming als schijn-

oplossing verwerpt. Toch geeft Thompsons studie over de Engelse Black act naast een verhalend element een verklarende dimensie: namelijk dat het rechtsnoties en het rechtsgevoel de ongebreidelde toepassing van deze discriminatoire wetgeving belemmerden. Dit type achterliggende verklaringen van het schimmenspel op het doek, miste ik. Aan de andere kant heb ik bewondering voor het feit dat de auteurs er in geslaagd zijn aan de hand van de 'extreem saaie notulen' een redelijk leesbare studie te schrijven, met soms zelfs spannende onderdelen, zoals het optreden van de dames Klompé (RK) en Tjeenk Willink (PvdA). De indruk ontstaat dat de komst van de Bijstandswet deels te danken is aan dit samenspel. De door Hueting en Neij beschreven periode ligt nauwelijks achter ons. Zij hebben het materiaal dan ook aangevuld met menig interview en ook de begeleidingscommissie, waarin Gradus Hendriks zitting had, deed een duit in het zakje. Dit betekent ook dat er nog geen eensgezindheid is over 'de ware gang van zaken'. Ik heb menig actief werker uit die sector gesproken die zegt: Ik herken mijn werk absoluut niet in dat boek. Het laatste woord zal dan ook noch gezegd, noch geschreven zijn. Sinds het verschijnen van deze studie zijn Hueting en Neij zelf verslingerd geraakt aan de welzijnssector. Inmiddels verscheen de geschiedenis van de FOM en de geschiedenis van de sociaal-agogische opleiding van hun hand. De welzijnssector blijkt een continuïteit story te zijn, hopelijk niet alleen voor geschiedschrijving.

J. Soetenhorst-de Savornin Lohman

A. Buitendam e.a., Het Zweedse model: geschikt voor import? Van Gorcum, Assen/Maastricht, 236 p.

De monografie bevat een aantal inleidingen die zijn gehouden tijdens het jubileum van de Vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit te Groningen in november 1988. Onder de sprekers bevonden zich Gösta Rehn en Rudolf Meidner, de grondleggers van het Zweedse model.

Het boek opent met een inleidend hoofdstuk waarin de hoofdlijnen van het Zweedse model

worden uiteengezet. Kernpunten van het Zweedse model – naar het schijnt voor het eerst gebezigd door Servan Schreiber zijn:

1. Volledige werkgelegenheid en solidaire loonpolitiek.
2. De solidaire loonpolitiek wordt ondersteund door een actieve arbeidsmarktpolitiek en door de werknemersfondsen. Omgekeerd bevordert de solidaire loonpolitiek de effectiviteit van de arbeidsmarktmaatregelen.
3. De actieve arbeidsmarktpolitiek komt langs directe en indirecte weg de volledige werkgelegenheid ten goede. Door soepele en tijdige reallocaties stimuleert zij de economische vernieuwing en voorkomt zij inflatie-opwekkende knelpunten op de arbeidsmarkt.
4. De werknemersfondsen bevorderen de kapitaalvorming en dragen daarmee bij aan het economisch draagvlak voor de volledige werkgelegenheid.

In de praktijk is gebleken dat het model zwakke plekken vertoont:

1. Een systeem van nationale functieclassificatie, nodig voor de solidaire loonpolitiek, is nooit van de grond gekomen. Daardoor heeft Zweden een sterk genivelleerde loonstructuur, met alle ellende van dien.
2. Het selectieve stimuleringsbeleid is goed gelukt, maar het algemene matigingsbeleid wordt door de overheid slecht in praktijk gebracht.
3. De werknemersfondsen zijn nauwelijks van de grond gekomen. Daarop volgt een inleidende beschouwing over de Zweedse en Nederlandse economie, gevolgd door enkele doorwrochte beschouwingen over de Zweedse en Nederlandse arbeidsmarkt, de arbeidsorganisatie en de collectieve arbeidsverhoudingen. Vooral de bijdrage van Didier Dumas, Anja Aaldering en Hilde Vogelzang over de vergelijking van de Zweedse en Nederlandse arbeidsvoorziening op lokaal niveau is de moeite van het lezen waard. Vergelijken wordt het Zweedse arbeidsbureau met het tot ANS gereorganiseerde GAB. Men bedenke evenwel dat sedert 1 januari jongstleden in Nederland een nieuw soort arbeidsbemiddeling zijn intrede heeft gedaan. De schrijvers van deze bijdrage constateerden dat in Zweden elke zes maanden door de nationale, regionale en lokale organisaties overleg wordt gevoerd over de be-

reikte resultaten en nieuwe, betrekkelijke eenvoudige en direct haalbare doelstellingen worden geformuleerd voor de komende periode. De organisatie is zodanig eenvoudig dat die doelstellingen kunnen worden gehaald.

Daarna volgt een aantal bijdragen waarvan die van Wil Albeda ons leert dat de Zweedse en Nederlandse samenleving grote structurele verschillen vertonen. Allereerst is Zweden een samenleving met een grotere mate van consensus dan die van Nederland. Terwijl Nederland een cultuur heeft, die bepaald is door zowel het protestantisme als het katholicisme, was Zweden van huis uit een Luthers land, waar het individualisme van de renaissance nimmer is doorgedrongen. Voorts kenmerkt Zweden zich door een zeer hoge organisatiegraad van zijn vakorganisaties en ten slotte heeft de vakorganisatie van de blauwe boorden zeer sterke banden met de sociaal-democraten. Dit alles werkt door in het sociaal beleid.

Op de vraag of het Zweedse model geschikt is voor import, antwoordt Arend Buitendam dat navolging, laat staan het kopiëren van het model voor Nederland introductie zou betekenen van enkele maatregelen die haaks staan op het huidige kabinetsbeleid: verhoging van de belastingen, verhoging van de collectieve uitgaven en uitbreiding van de werkgelegenheid in de publieke sector. Bovendien staat het model in het land zelf al onder grote druk. De uitgangspunten, veronderstellingen en grondslagen van het model zijn niet langer adequaat voor de huidige Zweedse maatschappij, qua technisch-economische infrastructuur, qua economische en sociale instituties en qua sociaal-politieke voorwaarde, aldus Buitendam.

Daar komt nog bij dat de economische situatie sedert het jubileum van de Groningse vakgroep Sociologie eind 1988 drastisch is verslechterd terwijl het ziekteverzuim onrustbarend is gestegen. 'Het Zweedse model is op sterven na dood,' lazen wij in de Volkskrant van 20 oktober jongstleden. Met een omvangrijk pakket aan bezuinigingsmaatregelen is een aanvang gemaakt met economische hervormingen. De maatregelen behelzen bezuinigingen op de overheidsuitgaven tot een totaal van twee procent van de begroting. De bureaucratie moet afslanken. Ook in

de sociale zekerheid zijn drastische maatregelen genomen. Met de benaming 'strijd tegen de ongezondheid', is de sociale zekerheidswetgeving zodanig aangepast dat meer verantwoordelijkheid is gelegd bij de werkgevers en de werknemers. Al deze maatregelen vormen een trendbreuk met het jarenlang gevoerde sociaal beleid. Beweerd wordt dat de maatregelen tevens zijn genomen om over enige jaren een toetreding tot de EG te vergemakkelijken.

Het Zweedse model is dan misschien niet geschikt voor import maar de monografie biedt boeiende lectuur voor iedereen die geïnteresseerd is in de sociale politiek. De Groningse Vakgroep Sociologie verdient dan ook een compliment met deze publikatie!

W.A. Sinninghe Damsté

J. Schoormans, Rechtvaardigheid van sociale zekerheidsuitkeringen (diss.), Reeks Sociale Zekerheidswetenschap, no. 12, Tilburg, 1989, 201 p.

Dit proefschrift probeert zowel theoretisch als empirisch de vraag te beantwoorden hoe in Nederland ontvangers van sociale-zekerheidsuitkeringen in termen van verdelende rechtvaardigheid oordelen over de hoogte van hun eigen en andermans uitkeringen. Het theoretisch perspectief dat bij de behandeling van de problemstelling is gekozen, is enerzijds een van psychologische rechtvaardigheidstheorieën en anderzijds de sociologische notie van indirecte ruil. Meer specifiek houdt dit laatste in dat de auteur het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid primair beziet vanuit het oogpunt van betaalde premies en ontvangen uitkeringen.

In hoofdstuk 2 komt een drietal theorieën aan de orde: 1. de relatieve-deprivatietheorie; 2. de billijkheidstheorie; 3. de referentie-cognitietheorie. Schoormans kiest, na afweging, weloverwogen voor de laatste, meest recente theorie waar de naam van Folger mee verbonden is. Zijn argumentatie voor deze keuze luidt dat het heuristische potentieel van deze theorie groter lijkt dan dat van beide andere bij het bestuderen van problemen van verdelende rechtvaardigheid in grootschalige indirecte-ruilbetrekkingen. Hij

waarschuwt echter wel voor een nadeel dat aan deze theorie kleef, deze is namelijk weinig spaarzaam.

In hoofdstuk 3 beschrijft Schoormans het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid onder het gezichtspunt van ruil. In hoofdstuk 4 interpreteert hij dit zo opgevatte stelsel in termen van Folgers theorie, ontwikkelt hij een aantal concrete hypothesen en brengt hij deze onder in een causaal model.

In hoofdstuk 5 toetst hij de hypothesen en het model aan gegevens verzameld in het kader van een panelsurvey dat ook andere onderzoeksdoelen diende. Dit panel was opgebouwd uit verschillende groepen uitkeringstrekkers (werklozen, arbeidsongeschikten en bijstandsgerechtigden) en een controlegroep van werkenden. In hoofdstuk 6 ten slotte geeft de schrijver zijn bevindingen weer.

Die bevindingen hebben een wat ambivalent karakter. Sommige van zijn hypothesen worden door de onderzoeksbevindingen bekrachtigd, maar een omvattende toetsing van het model via een LISREL-procedure leidt tot een negatief resultaat. Dat betekent niet dat hij het verworpt. Hij is immers niet zozeer in de verklarende, als wel in de heuristische waarde van het model geïnteresseerd. Daarom tracht hij het model net zo lang te herformuleren tot hij een wel 'fittend' model heeft verkregen. Hij spreekt daarbij van een 'exploratieve toetsing', wat toch wel erg veel van een contradictio in terminis heeft. De rechtvaardiging die hij voor het gebruik van deze term en de toegepaste fittingsprocedure geeft, is dat hij zich bij zijn modelaanpassing steeds laat leiden door theoretische en niet door statistische overwegingen.

Wat mij bevalt in dit proefschrift is dat het goed is gestructureerd en helder is geschreven. Wat mij echter niet bevalt, is dat de auteur wat naïef is in zijn inhoudelijke conclusies en wat te los in zijn methodische aanpak. Eerst inhoudelijk. Niemand zal het verwonderen dat haast iedere respondent meent dat er wat schort aan de rechtvaardigheid van ons stelsel van sociale zekerheid en dan vooral de eigen uitkering. Wat dat betreft had Schoormans wel wat dieper mogen graven en denken bij de conclusies die hij hieruit trekt.

Wat de methodische kant betreft, maakt hij soms gebruik van wat al te grove operationalisaties en is hij wat al te rekkelijk in zijn toetsing. Maar misschien mag ik hem niet te hard vallen. Er zijn tenminste twee verzachtende omstandigheden. Allereerst moest hij de panelgegevens delen met een aantal andere onderzoekers, wat haast niets anders kan betekenen dan niet al zijn wensen zijn ingelost. Hij heeft moeten roeien met de riemen die hij kreeg. Vervolgens blijkt maar al te goed dat sociaal-psychologische theorieën die het goed doen in laboratoriumexperimenten in survey-onderzoek veel minder goed uit de hoek komen. Dat heeft minstens ten dele te maken met het moeizame werk dat nodig is om relevante aanvangsvoorwaarden te achterhalen en bijkomende veronderstellingen te maken. Verwerping van zijn model zou kunnen betekenen dat het kind met het badwater wordt weggegooid, omdat juist de problemen zich bij de hulp-hypothesen kunnen hebben voorgedaan.

Wil Arts

J.L. Peschar (red.) Social reproduction in eastern and western Europe. Comparative analyses on Czechoslovakia, Hungary, Poland and the Netherlands. Nijmegen: Institute of Applied Social Sciences/Prague: Centre for Environmental and Social Studies at the Institute of Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences, 1990. 278 p.

Aan de grote politieke veranderingen in Oost-Europa sinds 1989 ging een periode van ruim een decennium vooraf waarin het langzamerhand niet alleen gemakkelijker werd om vanuit West-Europa tot wetenschappelijke samenwerking te komen met onderzoekers uit een aantal van de Oosteuropese landen, maar ook om internationaal-vergelijkend onderzoek te verrichten op grond van relatief betrouwbare gegevens, dat het mogelijk maakte hypothesen te toetsen die in relatie met de vigerende politieke ideologieën een zeer kritische lading hebben. Peschar, de redacteur van deze bundel, heeft de mogelijkheden die deze periode bood voor de onderwijssociologie mede op grond van zijn (toenmalige) positie

als wetenschappelijk coördinator bij het European Center for Research and Documentation in the Social Sciences (het zgn. 'Vienna Center'), op uitstekende wijze benut. De voorliggende bundel getuigt daarvan in verschillende opzichten. Er wordt in negen hoofdstukken verslag gedaan van internationaal vergelijkend onderzoek tussen Tsjechoslowakije, Hongarije, Polen en Nederland, zoals de titel aangeeft. In feite speelt Polen als land in de vergelijkingen nauwelijks mee. Het enige hoofdstuk dat erop betrekking heeft is van B. Mach en J.L. Peschar ('On the changing role of education in social reproduction in different socio-political systems. A comparative analysis between Poland and the Netherlands') en is de enige bijdrage uit de bundel die hier als herdruk verschijnt. Twee van de bijdragen zijn niet internationaal comparatief, maar bevatten wel materiaal dat voor het debat op dit gebied van belang is. Een van deze is van R. Andorka (het eerste hoofdstuk). Hij geeft aan, welke trends zich in de laatste vijftig jaar in de sociale mobiliteit in Hongarije hebben voorgedaan.

Hij concludeert dat het niet het socialisme op zich is dat de in deze periode waargenomen verschillen naar mobiliteit heeft veroorzaakt. Sociaal beleid ter bevordering van sociale mobiliteit heeft wel effect, maar veelal in een richting die niet door het beleid werd bedoeld. Positieve discriminatie van kinderen van boeren en arbeiders was 'almost completely ineffectual' (p. 28), terwijl een niet-rechtstreeks bedoeld effect van de Hongaarse landbouwcollectivering wel de mobiliteitskansen van kinderen uit boerengezinnen bevorderde. Ook de tweede non-comparatieve bijdrage heeft betrekking op Hongarije (P. Róbert, 'Status inconsistency theory and social mobility analysis'). De overige zeven hoofdstukken zijn alle in striktere zin internationaal comparatief en gebaseerd op een verscheidenheid van databestanden en kwantitatieve analysemethoden. In alle gevallen is Nederland bij de vergelijkingen betrokken (driemaal als deel van een triade met Hongarije en Tsjechoslowakije, tweemaal in een diade met Tsjechoslowakije, een keer met Hongarije en een keer met Polen). In een aantal gevallen wordt in de vergelijkingen Tsjechoslowakije in twee naties ver-

deeld, Tsjechië en Slowakije, waarbij vooral Tsjechië een betere basis voor vergelijking met Nederland biedt dan Slowakije, op grond van het feit dat beide landen een lange democratische traditie kennen die wortelt in de zestiende-eeuwse religieuze bewegingen (p. 213).

In een beknopte bespreking van deze bundel is het niet mogelijk recht te doen aan de afzonderlijke bijdragen. De afzonderlijke bijdragen bieden de lezer veel informatie en wellicht nog in hogere mate stof tot nadenken over de problemen van sociale ongelijkheid in internationaal comparatief perspectief. Ik beperk mij in mijn volgend commentaar tot het laatste hoofdstuk van M. Boguszak, P. Matéju en J.L. Peschar ('Educational mobility in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands'). Deze bijdrage geeft niet alleen een verslag van vergelijking tussen de genoemde landen op grond van vier identieke geboortecohorten van tien jaren (1918-1927, 1928-1937, 1938-1947, 1948-1957), maar steunt mede op onderzoeksgegevens waarover is gerapporteerd in eerdere hoofdstukken en in ander onderzoek ('Review of literature: What we already know and how much our conclusions differ', p. 215 e.v.), danwel produceert resultaten die met deze vergelijkbaar zijn. De nadruk ligt hier, zoals in de meeste voorafgaande hoofdstukken, op sociale mobiliteit zoals gemeten naar het succes van leerlingen met verschillende sociale herkomst in het onderwijssysteem ('educational attainment'). Dit type onderzoek heeft lange tijd aanzienlijk minder de aandacht gehad dan onderzoek naar beroepsmobiliteit. De onderzoekers constateren dat de sociale ongelijkheid, gemeten naar beroepskansen, zeer resistent is gebleken tegen historische processen als industrialisering, urbanisering en het verzorgingsstaatbeleid (p. 212). Aangezien de rol van het onderwijs bij het bereiken van een positie op de beroepsladder lijkt toe te nemen, is het gewenst nader inzicht te krijgen in de processen die onderwijssucces bepalen. Voorts is het dan van groot belang te weten of sociaal beleid dat tot doel heeft te komen tot een vermindering van kansengelijkheid (Westeuropes beleid) of tot creëren van gelijkheid van maatschappelijke condities (Oosteuropes beleid) effectief is. Kunnen de effecten van dergelijk staatsbeleid ook zichtbaar

worden gemaakt door middel van sociaal-wetenschappelijk onderzoek? Het is bepaald niet eenvoudig deze vragen eenduidig te beantwoorden, gezien de contextgebondenheid van het beleid en van de effecten. De onderzoekers concluderen (p. 218) dat de verschillen die tussen de landen worden waargenomen zeker niet eenvoudig aan beleidsverschillen te relateren zijn, gezien het nogal subjectieve karakter van criteria en evaluaties. Generalisaties van onderzoeksresultaten in internationaal comparatief onderzoek zouden meer dan tot nu toe moeten steunen op objectieve systematische maatstaven en metingen. De voorliggende gegevens tonen ons onder tusschen dat de ambitieuze onderwijshervormingsprogramma's in de socialistische landen in vergelijking met Nederland niet hebben geleid tot een grotere openheid van de sociale structuur. Onder voorbehoud van de moeilijke causaliteitsvraag concluderen de auteurs dat de veranderingen in de relatieve ongelijkheid '(...) do not seem to coincide with political change or with the implementation of special educational reforms' (p. 255). De onderzoeksgegevens tornen sterk aan de veronderstelling dat gelijkheid van condities en verdeling van hulpmiddelen een 'universele sleutel' is naar een grotere gelijkheid van relatieve onderwijskansen.

De onderzoeksgegevens die in deze bundel worden gepresenteerd ondermijnen nogal wat mythes of gevestigde ideeën over onderwijsbeleid en over de rol van bepaalde factoren in mobiliteitsprocessen. De betekenis van internationaal vergelijkend onderzoek binnen internatio-

nale netwerken is met deze bundel rijkelijk aangegeven. Bij de verdeling van onderzoeksgelden zou in dit verband rekening kunnen worden gehouden met de grote mate van ongelijkheid in de middelentoewijzing tussen nationale en internationale comparatieve onderzoeksvoorstellen. De resultaten van deze bundel kunnen ook aanleiding zijn tot bezinning op beleidseffecten op dit gebied binnen Nederland (bijv. het onderwijsbeleid ten aanzien van allochtonen). De gepresenteerde onderzoeken geven voorts aan dat, naast de voorgestelde methodologische verscherping, ook een sterkere theoretische door-denking van de gestelde problematiek noodzakelijk is om een betere greep op de ontwikkelingen te krijgen. Ten slotte lijkt het noodzakelijk de aandacht sterker te richten op de samenhangen tussen onderwijssucces en beroepssucces en de veranderingen die zich daarin voordoen op grond van systematische maatschappelijke veranderingen. Daarbij is mijns inziens niet alleen de hoogte van het bereikte onderwijsniveau van belang, maar ook de aard van de gekozen opleidingen in relatie met marktkansen, de strategische benutting van onderwijskwalificaties door de bezitters daarvan als door degenen die als poortwachters de selectie van kandidaten beïnvloeden. Bij dit laatste lijken, naast onderwijskwalificaties, sociaal-normatieve criteria (weer) in betekenis toe te nemen in die landen waar het aanbod aan hogeschoolen sterk toeneemt.

J. Berting